

2004 чылдың ийги чартында өг-бүле бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР ӨРТЕКТЕР

Хууда чагыдыкчыларга:
6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль,
почта чедирилгези — 162 рубль.
3 айда — 141 рубль;

пенсиярлерге почта чедирилгези 25 хуу чигелделиг

6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;

почта чедирилгези — 183 рубль.

КЫЗЫП ХООРАЙНЫҢ ЧУРТАКЧЫЛАРЫНГА:

6 айда — 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

пенсиярлерге почта чедирилгези

25 хуу чигелделиг.

6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың, август 31-де үнүп эгелзэн

№ 131 (16904)

2004 чылдың СЕНТЯБРЬ 23, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.00.
Садар өртээ 3 рубль.

ЧИҢГИНЕ КОНСУЛГА ШАҢНАЛ

Моол-россия кады ажылдажылганы калбартырынга, акы-дунмалышкы тыва болгаш моол улустарның аразында найыралдыг харылзааларны быжыглаарынга ачы-хавьяазы дээш Тыва Республиканың Ордени-биле Моолдун Кызылда Чингине

консулу Дарийн Пунцагты шаңнаан. Ук бедик шаңналды Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Моолдун Кызылда Чингине консулу Дарийн Пунцагга сентябрь 21-де Чазак бажыңының хуралдаар залында байырлыг байдалга тывыскаан.

Ш.Д.Ооржак сөс алгаш, россия-моол аразында садыг, экономиктиг, культура харылзааларны калбартырынга, кызыгаарда корум-чурумну быжыглаарында, тыва болгаш моол улустарның аразында найыралды экижидеринге дээргиде Дарийн Пунцагтын хууда кириген биче эвес үлүү демдеглээн. Сөөлгү чылдарда Тыва Республика Моолдун элзэн каш аймактары-биле садыг, экономиктиг, культура талазы-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулгаларга атты салган, оларны боттандырар хемчеглерни ап турар. Ол кайы-даа таланың социал-экономиктиг хөгжүлдэинге, ийи чурттуң улустарының аразында найыралды быжыглаарында, кады ажылдажылганы калбартырынга эки салдарын чедирген. Россия биле Моолдун президентилериниң, Чазак даргаларының аразында быжыг харылзаалар тургустунган, ол чыл келген тудум-на, хөгжүп, быжыгып оарын Чазак Даргазы демдеглээн.

Россияның, Тываның чонунун, ТР-ниң Чазааның мурнундан Тыва Республиканың дээди шаңналын алган дээрги Дарийн Пунцагга изиг байырны Ш.Д.Ооржак чедиргеш, ооң бодунга, өг-бүлезинге, ажы-төлүңге, моол чонга чедишкенини, өөрүшкүнү, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды күззэн.

Дээрги Дарийн Пунцаг харыы

Ш.Д.Ооржактың Тыва Республиканың Орденин Д.Пунцагга тывыскап турары.

сөс алгаш, ооң күш-ажылын үнелеп көргөш, республиканың дээди шаңналын тывысканы дээш ТР-ниң Чазаанга улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткен. Россия-моол кады ажылдажылганы хөгжүдөр, улустарның аразында найыралды харылзааларны калбартыр, быжыглаар дээш Тыва Республиканың Чазаа-биле бир демниг ажылдаанын, Моолдун Кызылда Чингине консулунун ажылынга деткимче, дузаны Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак доктаамал чедирип келгенин ол демдеглээн. Ооң ачызында кылыр ужурлуг ажылдар, шиитпирлээр айтырылгар амьщыралда боттанып турарын консул

чугаалаан. Моон соңгаар Россия биле Моол күрүнелериниң база Тыва Республика биле Моолдун аймактарының аразында кады ажылдажылга улам калбарар, ийи чурттуң улустарының найыралды быжыгар дээрзинге ханы бүзүрелин ол илереткен.

Тыва дугайында моол журналистерниң тырттырган телефильминин бирги кеззэн ТР-ниң Чазак Даргазынга Д.Пунцаг белек кылдыр берген.

Дээрги Дарийн Пунцаг бо албан-дужаалындан халажып чоруп турар. Ооң орнунга Моолдун Кызылда Чингине консулунга Улан-Батор хоорайның мэриниң оралакчызы турган дээрги Ч.Сумахуу томуйлаткан.

Парлалга конференциязы

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА УЛАМ КАЛБАРАР

Моолдун Кызыл хоорайда Чингине консулу дээрги Д.Пунцаг Тыва Республиканың Ордени-биле шаңнаткан соонда республиканың массалыг информация чепсектериниң журналистери-биле парлалга конференциязын эрттиргеш, оларның хөй санныг айтырылгарында харыылаан.

Моолдун Чингине консул чериниң чоруткан ажылының түңнелдерин журналистер сонургаан.

Моолдун Чингине консул чери Кызылга 2001 чылда ажылдап эгелзэн. Оон бээр элзэн ажылдарны кылып чорутканын консул тайылбырлаан. Ооң кол сорулгазы — чурттар аразында

садыг, экономика, культура талазы-биле харылзааларны тургузары, калбартыры болуп турар. Тыва Республика биле Моолдун кызыгаар чоогунда аймактары-биле харылзааны элзэн экижиткен. Ярмаркаларны эрттирип турар болу берген. Тываның хамаатылары бир чылда Моол баар 20-30 визаны ап турган болза, (Уланчызы 2-ги арында).

ЧАЗАК ДАРГАЗЫ-БИЛЕ ДОРТ ЭФИР

Сентябрь 26-да 16.40-ден 17.40 шакка чедир «Тыва» КТРК-га ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак-биле Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң сентябрь 13-те РФ-тиң Чазааның калбак хуралында чугаалаан эгелекчи саналдарында болгаш оларны боттандырарында хамаарышкан хемчеглерге тураскааткан дорт эфир болуп эртер.

Кажан? Кааа? Чүү? Сонуургантаалыңар

Мал оорунга угур

Тываның болгаш Моолдун девискээринде удур-дедир мал оорлаар чоруктарны узуткаар дээш ийи тала демнежиш ажылдаар сорулганы салган.

Сентябрь 23-24-те Өвүр кожуунун төвү Хандагайтыга Россия болгаш Моол күрүнениң мал оорлаашкынынга удур ажылдар чорудар албан черлериниң ажылдакчыларының киржилгези-биле оор алган болгаш кызыгаар ажа берген малды дилээр, эгидеринге хамаарыштыр кады ажылдажылга, өөредилге эртер.

Аңаа кызыгааржылар, Айыыл чок чорук албанының, Иштики херектер чериниң ажылдакчыларындан аңгыда, кызыгаар чоогунда чыдар Тес-Хем, Эрзин, Мөңгүн-Тайга, Өвүр кожууннарның чагырга даргалары база киржир. Моол күрүнеден 30 кижжи чедип келген.

Бажың-музей

Өвүр кожуунун Чаа-Суур, Дус-Даг девискээринге эң баштай тургустунган Совет Тываның 5 чылы аттыг колхозтуң бирги даргазынга Степан Шожалович Кончук ажылдаан.

Ажыл-агыиының үндезлик-чизиниң чырык адын мөңгежидип, Чаа-Суурнуң кол кудумчузун Кончук Степан деп адаанындан бээр 10 чыл болган. Бо байырлал таварыштыр сентябрь 24-25 хүнеринде Степан Шожаловичиниң өг-бүлези-биле чурттап чоран бажыңың «бажың-музей» кылдыр ажыдарының марафон-байырлалын эрттирер.

Спорт школазын камап ажыдар

Кызыл хоорайның уруг-

ларың болгаш элээдилерниң спорт школазы 90 чылдарның эгезинде дүшкен турган.

Ук школаны октябрь 1-де катап ажыдып, ооң ажыдышкынынга тураскаадып, ачы-дуза марафонун эрттирер. Иван Ярыгин аттыг спорткомплексин баазыныга турар школага волейбол, баскетбол, эштириниң, кышкы үеде хаактарының, чайгы үеде чиик атлетиканың секциялары ажылдап эгелээр.

Японияга хостуг хүреш

Удавас октябрь 7-12 хүнеринде Японияның төвү Токио хоорайга хостуг хүрешке делегей Кубогунун маргылдаалары болуп эртер. Лариса Ооржак тренери Виктор Достай-биле сентябрь 21-де бо улуг маргылдааларга белеткенри-биле Чехов хоорайга аътанышкан.

Өске хоорайларда девискээр болгаш чурттуң бирги чери дээш эртип турар маргылдааларга Тывадан спортчулар чыда калбайн киржип турар. Сентябрь 24-те Лесосибирск хоорайга хостуг хүрешке 1989-1990 чылда төрүттүнген школачылар аразында Сибирь федералдыг округтуң бирги чери дээш маргылдаалар болуп, Ынаар Кызылдың 9 болгаш 11 дугаар школаларындан 5 оол, 2 тренер башкы чорупкан.

А Черкесск хоорайга Россияның бирги чери дээш элээдилер аразында (1985-88 чылда төрүттүнген) хостуг хүреш маргылдаазыңче 3 оолду тренер башкы Т.С.Сандан удуртуп чорупкан.

ХЫНАЛДАНЫ ШЫҢҒЫРАТКАН

Эрткен неделянын төнчүзүндө Тываның Чазак Даргазының чанында Хей-ниитиниң айыыл чок чорук талазы-биле Чөвүлөдүн хуралы болуп эрткен. Аңаа республиканың девискээринге терроризмге удур ажыл-чорудулганы күштөлдиреринче угланган бирги чергеңиң хемчеглерин сайгарып чугаалашкан.

Хуралды Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак ажыткан. Моон-биле сентябрь 13-те РФ-тиң Чазаның калбак хуралына Президент Владимир Путинниң субъектилер удуртукчуларына берген даалгазында девискээр иштиңиң база ооң хамаатыларының айыыл чок чоруун хандыраар ажылдарның Тывада эгелээнин ол дыңнаткан.

Хей-ниитиниң айыыл чок чоруунун Чөвүлелинин кежигүннери социал адырның болгаш амьдырал хандырылганының объектилериниң терроризмге удур камгалаттынганын, терактларның түнели-биле тургустунуп кээп болур онза байдалдар үезинде камгалал системаның белеткелин, Кызыл болгаш Улуг-Хем кожууннарының терроризмге удур муниципалдыг комиссияларының ажыл-чорудулганын сайгарып көргөн. Онза кичээңгейни Тываның девискээринде даштыкы кижилерни болгаш Сонгу Кавказ регионундан келген улустуң хыналдазын чорударынче угландырган.

Бо хүннерде Тываже кээп турар даштыкы кижилерниң көвей кези Моолдун хамаатылары болгаш эрги эвилеп республикаларының чурттакчылары бооп турар. Бо чылдың 8 айында Тываның иштики херектер органнары РФ-тиң девискээринге даштыкы хамаатыларның турар чурумун үрзүн 1503 таварылганы республика иштинге илереткен, 50 даштыкы хамаатының чурттуң девискээринче 5 чыл иштинде кирер эргезин казаан. Ооң-биле чергелештир республикага даштыкы корум-чурум үрекчилерин хоругдаар тускай бажыңны тударынче акша үндүрерин өөренип көөр болган.

Тудуг объектилеринге Сонгу Кавказ регионундан ажылчыннар хаара тудар организацияларның азы кижилерниң шыңгыы хыналдазын чорударың ТР-ниң Тудуг яамызынга дааскан.

Айыыл чок чорукту хандыраарына улуг болгаш биче субъектилер турбас, ол чүүл чүгле республиканың яамылары болгаш ведомстволарына база эвес, а тус чер бот-башкарылганының бүгү-ле субъектилеринге хамааржыр ужурлуг дээрзин Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак хуралдың төнчү кезээнде демдеглээн. Ынчангаш өске хемчеглер-биле кады Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның болгаш кожуун чагыргаларының даргаларына коллегия хуралдарын эрттиргеш, терроризмге удур демиселдин комплекстиг хемчеглерин кылырын дааскан. Оон аңгыда ТР-ниң Чазак кежигүннеринге болгаш муниципалдыг каттыжышкындар удуртукчуларына бирги ээлчегде амьдырал хандырылганының бүдүрүлгелериниң, школалар, эмнелгелериниң, оруктар, көвүрүглериң болгаш автозаправкарларның террористиг кыжаныгдан камгалаттынганын бирден бирээ чокка хынаар харысалганы онааштырган. Хей улус чыгыр черлерге кичээңгейни улгаттырып, массалыг хемчеглерни иштики херектер органнарына баш бурунгаар сагындырбайн эрттирерин хоруп каан.

В. МАРКОВА.

ЧЕР АЖЫГЛАЛЫН ХЫНАААН

Тыва Республиканың Чер курлавырлары болгаш чер тургузуунун талазы-биле комитеди Россия Федерациязының Чер кодекизи болгаш төп Чазактың «Черни күрүнениң талазындан контрольдаарының дугайында» доктаалын удуртулга болдургаш, күрүне, хей-ниити организацияларының, бүдүрүлгелериниң, албан болгаш юридиктиг черлериниң, ол ышкаш хамаатыларның черни чөптүг ажыглап турарының хыналдазының болгаш камгалалының талазы-биле ажылдап турар.

2004 чылдың эрткен айларында комитеттин күрүне черлерин хайгаарап хынаар килдизи чер хоойлу-дүрүмнериниң сагылгазының талазы-биле 787 хыналданы 246,1 га девискээрге чоруткан. Ооң иштинден 138,3 га черде 342 хоойлу-дүрүм үрээшкенин илереткен. 127,2 муң га черде 297 дүрүм үрээшкенин эткен.

Административтиг харысалганы 19 юридиктиг черге болгаш хамаатыларга онааган, оларны 75,5 муң рубльге торгаан. Эрткен чылдың өрелери-биле 99 муң рубльдин торгаал акшазын тырткан.

Дой-довурак уургайлары кылыры-биле чер участоктарын кара туразында ээлзэн «Кызыл тудугсервис» КХН биле «Тыва харылзаинформ» акционерлиг

ниитилелди он-он муң рубльдерге торгаан. Чер участоктарын чөпшээрел чок, туразында казып, ажыглап эгелээни дээш ниитизи-биле 9 дүрүм үрек-

чизинге административтиг хемчеглерни онаагаш, 34,5 муң рубльге торгаал актызын тургускан. 2004 чылдың бирги чартында Кызыл хоорайда юридиктиг язы-бүрү черлерге хамаарыштыр 13 административтиг херекти оттурган, оларны 57,5 муң рубльге торгаан.

Улуг-Хем кожуунун иштики херектер килдизи чер участогун хоойлу-дүрүм хажыдып, чогуур документилер чок ажыглап тургаш, 1,5 муң рубльге торгаткан. Шагаан-Арыгның өртке удур кеззэн база-ла хоойлу үрзүн дээш, 1 муң рубльге торгаан. Барың-Хемчик кожуунга хыналдаларны чорударыыска база элзэн хоойлу үрээшкенин бар болган. Бо хүннерге чедир торгаттырганардан 5 муң рубльди тырткан.

Комитеттер камгалал болгаш айыыл чок чоруктарга ажыглап турар черлерни хынаарга, Хамааты камгалал яамызынга хамааржыр черлерге хоойлу-дүрүм үрээшкениниң дөрт актызын тургускан, оларның үжүн эдип алыры-биле сагындырыг бижиктерни берген. Иштики херектер яамызынга берген черлерни хынааш, беш сагындырыг бижик-

терни бээр, үш четпести эдип алган. Онза байдалдар яамызынга 7 сагындырыг бижикти берген, олар шупту хоойлу үрээшкенин чайлаткан.

Кожууннарың чагырга черлериниң боттарының девискээрлеринде черлерге хамаарыштыр үндүрген доктаалдарның чер хоойлуларына дүүшкзэн база хынаан. Тус чер бот-башкарылганының органнарының даргаларының 24 доктаалы хоойлуларга дүүшпес болган. Оларның 22-зин күш чок болдурган.

Чоокта чаа юбилейлиг чылда бүгү комитеттерниң эки ажылдыгыларын илереткен, оларның аразындан «Мергежилинге тулган эки ажылдакчы» деп атты Кызылдың Чер курлавырлары болгаш чер тургузуунун талазы-биле комитетиниң даргазының оралакчызы Маина Кадыг-оол алган. Комитеттер аразындан Би-Хем кожуунун Владимир Евсеевке удурткан комитет шылгараан.

Сергей ТОКАШ-ООЛ,
ТР-ниң Чер курлавырлары болгаш чер тургузуунун талазы-биле комитеттин черге күрүне хыналдазының килдизиниң начальниги.

ТӨЛЕТТИНМЭЭН ӨРЕЛЕРИ ДЭЭШ

Эки ээ бодунуң ажыл-агыйы дээш сагыш салышкынын чайын-на эгелей бээр, а багай ээге сизген кезип, печказын септеп албаанының дугайында чылдагааннар эңдерли бээр. Ындыг «печкаларга» Ак-Довурактың болгаш Хову-Аксының ыглаксанчыг байдалда турар улуг котельнаялары хамааржыр.

«Тываэнерго» ААН-ге сентябрь 1-ге чедир Хову-Аксы ЧЭТ 5 млн., Ак-Довурак ЧЭТ 3 млн. рубль өрелиг турган. Ак-Довурак ЧЭТ КУБ-туң директору А.Кууларга, ол-ла хоорайның чагырыкчызы В.Монгушка, Барың-Хемчиктиң кожуун чагырыкчызы А.Маркс-оолга, ТР-ниң Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызының сайыды Э.Байыр-оолга сөөлгү чагаазында «Энергосбыттың» директору И.Денисов «өрелер дуглаар негелдени күүсетпейн турары дээш, Ак-Довурактың ЧЭТ-че электри энергиязы дамчыдарын бо 2004 чылдың сентябрь 15-тен эгелеп өре-ширениң төндүр санажырынга чедир соксадырын» дыңнаткан турган. Хову-Аксының ЧЭТ КУБ-туң директору С.Монгушка, Чеди-Хөл кожуунун чагырыкчызы Н.Дартай-оолга чоруткан чагааларда негелде-

лерни дыка билдингири-биле салган. Хову-Аксы ЧЭТ мурнуку хевээр-ле электри энергиязы төлээр хүлээлгезин күүсетпейн турар. Өреге хамаарыштыр РФ-тиң Чазаның №1 1998 чылдың январь 5-те үндүрген доктаалына үндезилеп, Хову-Аксы ЧЭТ-ке хамаарыштыр энергия ажыглаалың «Энергосбыт» чеже-даа катап кызыгаарлаан. Чүгле кожуун чагыргазының болгаш ЧЭТ-тиң удуртулганының өрени төлээр бис деп аас-биле аазанының соонда, чырыкты катап берип турган. Ооң кадында 2004 чылдың август 2-де өрениң 900 мунун сентябрь 15-ке чедир төлезин деп чиигелделиг арганы база саналдаан турганын чагаага база сагындырган. Амгы үеде, сентябрь 13-те, чүгле 100 муң рубль дамчыттырган бооп турар. Ынчангаш чардынган керээ, чиигелделиг арга-биле-даа негелде-

лерниң күүсеттинмейн турарын барымдаалааш, «Энергосбыт» Хову-Аксы ЧЭТ-че электри энергиязы дамчыдарын 2004 чылдың сентябрь 16-дан эгелеп кызырып эгелзэн. Хүнүн-не 10 шактан 16 шакка чедир чырыкты өжүрер. Ам кандыг-даа хүлээлгелер дыңнанас, чырыкты кызыгаарлаарын чүгле өре-биле долузу-биле санашканының соонда чорударын немелде дыңнаткан.

Хову-Аксының база Ак-Довурактың бөдүүн электри ажыглакчыларына ыңдыг байдал чүнү чугаалап болурул? Өре төндүр төлеттинмээн шаанда ЧЭТ-тиң ажылдавас болганы ол. Чоннуң амьдыралына эргежок чугула объектилерниң ажылдавайн баары — ук суурларның чурттакчыларына кандыг байдалды тургузуп кээрин оларга тайылбырлаан-даа херээ чок боор. Ынчангаш ук хоорайның болгаш суурнуң удуртукчулары чурттакчыларны өре төлээриниң долаазы кылдыр боттары-ла салып турар боор ышкажыл? Хамаатыларга кышты чүгле боттары ажар байдалды тургусканы ол

ышкажыл? Өре төлээриниң дугайында чагааларны ында удуртукчуларже хей катап чорудуп, электри энергиязы дээрге садар бараан-дыр, ону акша-биле үезинде төлээр деп хей удаа сагындырган. Ук удуртукчуларның сагыш-сеткилинде эргижиреп калган, чырык дээш өрени хамыктың сөөлүнде төлээр, азы шуут төлевейн барып болур деп бодалдар, идегелдер ам-даа бар хире. Совет үеде дыка-ла чик турган-дыр ийин. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, эрги дүрүм — акша-хөренгини эң баштай байырлалдар, айттар чарыжы болгаш өске-даа тааланчыг хемчеглер эрттиреринге ажыглаар, эң сөөлүнде артканын энергетиктерге бээр. Сактып алыңар, дээргилер, кыш байырларын, баштактангырын билбес. Удуртукчуларның харысалга чогу-биле электри өртзэн өй-шаанда төлеп турар бөдүүн хереклекчилер кагыдавас ужурулуг.

Светлана АРАКШИНОВА,
Кызыл хоорай.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА УЛАМ КАЛБАРАР

(Төңчүзү. Эгези 1-ги арында). Ооң саны дыка көвүдзэн. Консул чери ажыттыңан соонда беш муң ажыг хамаатыга Моол баар визаны берген. Ынчангаш Моол, Кыдат кирип, экономиктиг харылзааларны калбартырынга эптиг болу берген. Ол ышкаш Тыва Республика биле Моолдун алды аймаа садыг, экономика, культура харылзааларының талазы-биле дугуржулгаларга атты салган.

Тыва Республика биле Моолдун аразында культура, эртем, спорт талазы-биле харылзаалары сөөлгү чылдарда

калбарып орат. Моолдун депуаттары, билдингир эртемденнери, спортчулары Тывага чораан, олар республиканың амьдыралы-биле танышкан, өңүктери-биле арга-дуржулганын солушкан. Ол ышкаш Тываның төлээлери Улан-Баторга, Моолдун аймактарына чораан. Шак мындыг ужуражылгалар ийи чурттуң улустарының аразында найыралды быжыглаарына, кады ажылдажылганы калбартырынга дузалаарын консул чугаалаан.

Моолдун ийи чурттуң аразында харылзаалар канчаар хөгжүүрүңге хамаарышкан

айтырыгга консул харылап тургаш, ийи чурттуң социал экономиказын хөгжүдеринге, улустарның аразында найыралды быжыглаарына, кады ажылдажылганы калбартырынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдар тургустунганын айткаш, ийи чурт бир демниг кады ажылдап тургаш, боттарының социал экономиказын бурунгаар хөгжүдөр аргалар, курлавырлар барын түңнелинде чугаалаан.

Журналистерниң өске-даа айтырылганына консул харылырны берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Торгаал — 30 муң рубль

Аңныр сезонунун талазы-биле август айда үңген тускай доктаал езугаар эткин үезинде сыйны аңнаарын сентябрь 20-ден октябрь 20-ге чедир чөпшээрзэн. Сыйн саны кызырылганы-биле 2-3 чыл бурунгаар ону аңнаарын хораан турган болза, бо чылын байдалды өөренип көргөш, республиканың девискээринде сыйның ниити санының 5 жуузу аңнаарын чөпшээрзэн. Кожууннарда аңныр эргелелдериниң егерлери аңнаар черлерни арендап алган 25 кижиге чөпшээрелдерни берген. Бо хүннерде аңныр эргелелдериниң ажылдакчылары күштөлген чурум езугаар ажылдап турар. Тайгага чөпшээрел чок сыын аткан таварылгада торгаалдың эң адаккы хемчээли 30 муң рубль.

Чойганмаа САТ.

АЖЫЛ-ХЕРЭЭ БУДУНГУР

Алим Мандай-Норбуевич Оюн көдээ ажил-агый талазы-биле тускай эртемниг болгаш дыка хөй чылдарда бо адырга чедишкенин аялдап чораан. Чурттуң ажил-агый рынок экономиказынче шилчип турар берге чылдарда ажил чок кижилер тыптып келген, оларның аразынга ол база кире берген. Ажил-агый, тывынгыр-сагынгыр кижилер болгаш аңаа ол ундараваан.

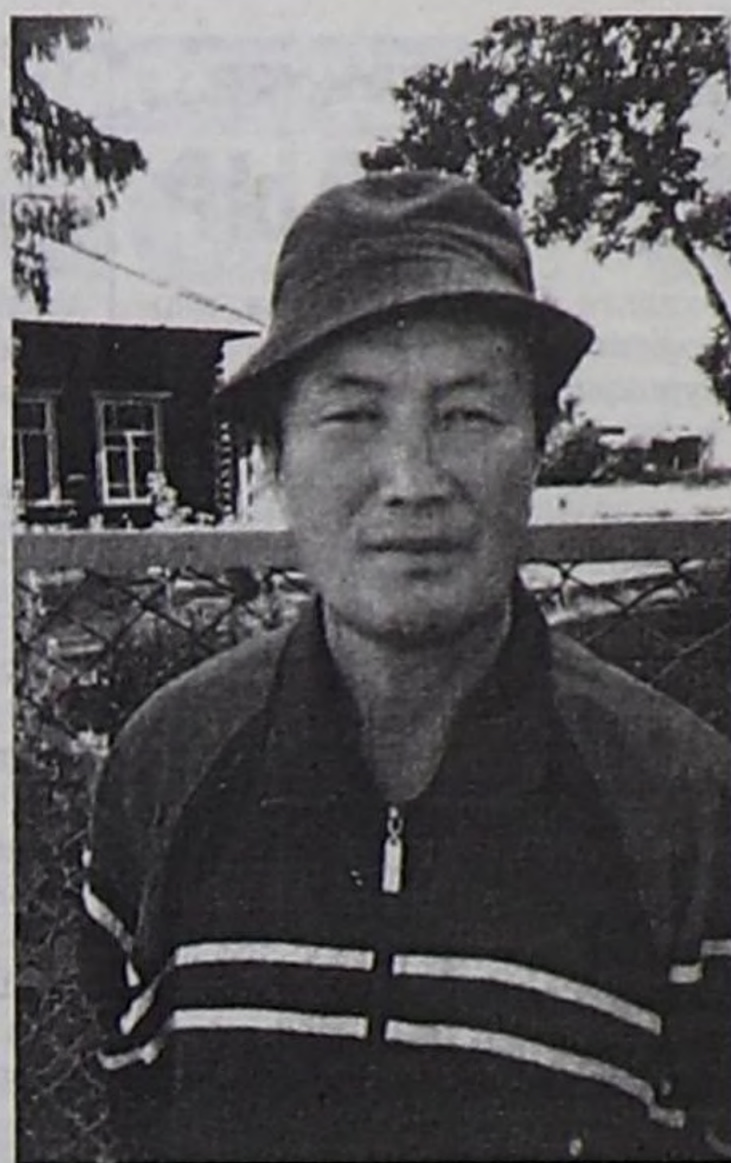
“Эгезинде чүңү кылза ажыктыгыл, акша-көпеекти канчап дүрген аялдап ап болурул?” деп, айтырылгар ону дыка бодандырған. Кылып билбес чүвези чок кижилер аяш-чем аймаан белеткеп алгаш, чурттакчы чонга садарын шиитпирлеп алган. Ынчангаш сайгарлыкчы документи кылдырып алган. Чаа аялдап эгелзэн кижиге деткимче кылдыр Таңды кожуунун чонну ажилга тургузар төвү 20 муң рубльдиң чээлизин берген. Ону ол кончук чөптүг ажыглап тургаш, херектиг продуктуларны садып алгаш, далгандан, ногаалардан, эйттен амданы чаагай чем аймаан кылгаш, Бай-Хаак, Чурттен суурларын чурттакчыларынга садып эгелзэн.

Алим Оюнуң, ооң кадайы Людмиланың, чуржузу Любовь

Ооржактың кылган амданы чаагай чөмнерин чон дораан-на “арыдыптар” апарган, мооң ужурундан кылыр аш-чөмүн көүдеткен. Албан черлериниң ажилдакчылары дүштеки чөмнерни, байырлалдар, төрүттүнген хүннер демдеглээрде коллективтер, хуу кижилер янзы-бүрү чөмнерни холу чөмзиг сайгарлыкчыдан чагыдып алып болу берген. Ынчангаш Алим Оюнуң ажилы чурттакчы чонга, коллективтерге ажыктыг болган. Сайгарлыкчы бодунуң өг-бүлезиниң амыдыралына четчир, чээлизин төлөтпөр акша-көпеекти аялдап ап шыдаан.

Чоокта чаа Дүрген сумузуңга Чазак хүннери болуп эрткен, ооң киржикчилерин Алим Оюнуң өг-бүлөзи чөмгерген. Мен ынчан аңаа чорааш, сайгарлыкчының кылган чөмнериниң дээжизин чидим, шынап-ла, амданы чаагай-дыр, чон аңаа эвес үнөлөп турарынга бүзүредим.

Алим Оюн-биле ужуражып чугаалаштым. Бо ажил-херезэн улам сайзырадыр бодалдыг кижилер болду. Биче акша-көпеек талазы-

биле деткимче алгаш, чем белеткээр, улус чөмгерер бичи столовая ажыдар, ыңай-бээр продукт аймаа сөөртүр чик машина садып алып планныг. Ол боттаны бээрине бүзүредилг. Чүге дээрге ол бодунун ажил-ишчизинге, тывынгыр-сагынгырынга идегээр.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Авторнуң тырттырган чуруу. ЧУРУКТА: А.М. Оюн.

“Чоннарның эргелери болгаш амгы үеде оларның байдалы” деп Бүгү-делегей чергелиг эртем-практиктиг конференция Эстон Республиканың найысылалы Таллин хоорайга бо чылдың август айның төңчүзүнде болуп эрткен. Ук конференцияны Чоннарның эргелериниң делегей чергелиг институтунун, Каттышкан Наациялар Организациязының Тарту хоорайда Таарыштыргыла төвүнүң болгаш Эстон Республиканың Юстиция яамызының деткимче дузазы-биле организастан эрттирген.

Ооң ажилына Эстониядан, Голландиядан, АКШ-тан, Тайвандан, Тибеттен делегей чергелиг эрге-хоойлу шинчилекчилери болгаш Тывадан, Марий Элден, Татарстандан, Бурятиядан, Карачаево-Черкессиядан, Чувашиядан, Удмуртиядан, Чечнядан болгаш Россияның өске-даа национал девискээрлеринден эртемден шинчилекчилер киришкенер.

Эстонияның президентизи дээрги Арнольд Рюйтельдиң өмүнээзинден Эстонияның

пас болгаш ында чурттап турар чоннуң күрүнезинге айылдыг болуп деп түннелди кылдым.

Конференцияның киржикчилери секцияларга үстүп алгаш, янзы-бүрү темаларга илеткелдерни дыңнаан, оларның сайгарылгазын кылган. “Күрүнелер болгаш үндезин чоннар” деп секцияга Кыдаттың төлээзи Чень Си Чун “Тайваньның үндезин чурттакчыларының амгы байдалы”, Удмуртиядан келген эртемден Константин Замятин “Чоннарның болгаш үндезин чоннун

Делегей чергелиг конференция

ЧОННУН ЭРГЕЛЕРИНИ КАМГАЛААР

Юстиция яамызының сайыды дээрги Кен-Марти Вахер конференцияның киржикчилеринге байыр чедирип чүве чугаалаан. Делегейниң хоойлу-дүрүмнеринге үндезилеттинген Чоннарның эргелериниң Бүгү-делегей декларациязын хүлээп алырының чугулазын ол чугаазына айтыпкан. Эстон парламентиниң депутаттары Россияга Эстонияның элчини турган, Тывага кээп чораан дээрги Тийг Масуевич болгаш Төп Азияның шинчилекчизи эртемден дээрги Тоомас Алталу олар сөс алгаш, Россияга, ылангыя Тывага, чоранының дугайында чыгып сактышкынарны кылганнар. Дээрги Т.Масуевич бистин республиканың баштыны Ш.Д. Ооржак болгаш өске-даа даргалар-биле ужурашканын чугаалаан. Эстон чон, ылангыя интеллигенциясы, Тываны аажок сонургаар улус болду. Эстон чоннуң тывылганының дугайында хөй даап бодаашкынарның аразында “эстон чоннуң угу Азияның төвүнден үнген болгаш оларның төгүлүт чурту төп Азия” деп чугаа бар, ынчангаш Тываны сонургап турар чүве-дир.

КНО-да төлээлеттинмээн чоннарның болгаш нацияларның организациязының даргазы дээрги Линнар Мьяль “Чоннарның эргелери: чүү кылдынганыл, моон сонгаар чүңү кылырыл?” деп илеткелди конференцияга кылган. Чоннарның эргелерин камгалаар талазы-биле кылдынган ажилдарга, моон сонгаар чүңү кылырынга ол доктаган.

“Тыва чоннуң күрүнезиниң хөгжүлдезиниң үе-чадалары” деп эртем илеткелди конференцияга мен кылдым. Эрте-бурунгу гунн үезинден бээр Тываның бо хүннерге чедир хөгжүп келгенин тайылбырладым. Ылангыя Тываның Россияның протекторатына турганын, бот-догуннаан Тыва Арат Республика үезин, ССРЭ-ниң составына Тываның каттышканының болгаш амгы үеде Тыва күрүнеңиң хөгжүлдезиниң дугайында чугааладым. Тыва күрүнеңиң төгүзүнде туруп турар он конституцияларның сайгарылгазын кылдым.

Сөөлгү үеде Россияның чамдык политиктери Россияның регионнарын улгаттыр каттыштырар дугайында идеясы тывалар ышкаш биче-буурай улустуң күрүнезинге багай салдарны чедирерин илеткелдиге айтыпкан мен. Төөгүден бээр Россияга турган областарны, крайларны улгаттырар, каттыштырар деп турар идеялар Россияның национал субъектилеринге окта таарыш-

эргелери” болгаш өске-даа темаларга илеткелдерни дыңнаан. “Чоннарның эргелерин үе болгаш девискээр талазы-биле көөрү” деп секцияга бурят чоннуң төлээзи Бато Баяртуев “Бурят чоннун төөгүзү болгаш амгы үеде байдалы”, “Чоннуң эргелериниң чугула айтырылганы” деп секцияга Чечен Республикадан келген Ахмед Идигов “Чеченнерниң амгы байдалы болгаш оларның келир үези”, Чувашияның төлээзи Николай Лукьянов “Чуваш нация XXI чүс чылдың эгезинде” деп илеткелдерни кылганы солун, ажыктыг болган.

Конференция болуп турар үеде ооң киржикчилери-биле парлалга конференциязын эстон болгаш даштыкы журналистер эрттирген. Эстон Республикада орус чоннун чурттап турарының байдалын орта айтырган. Орус хамаатылар эстон паспорттары хөйү-биле ап турар, чүге дээрге ооң эелери Барыин Европа, НАТО, Европа Эвилелиниң чуртарынче баарда кандыг-даа шап-тараазын чок. Орустар Эстонияның тус-тус хоорайларында, суурларында чурттап турар, дыл, культура талазы-биле чамдык айтырылгар турза-даа, олар шиитпирлеттинип турарын парлалга конференциязынга Эстонияның харысгалгалыг ажилдакчылары дыңнаткан.

Конференцияның киржикчилери Эстон Республиканың президентизи дээрги Арнольд Рюйтельге, парламент даргазы дээрги Энэ Эргмаага болгаш эртенгей сайт дээрги Юхан Партска кыйгырып чагааны хүлээп алган. КНО-да төлээлеттинмээн чоннарның болгаш нацияларның организациязының айтырылгары арганы берип, улуг дузаны, деткимчени көргүскени дээш Эстон Республиканың удурткучуларына өөрүп четтиргенин чагаада айтып турар.

Таллин хоорайның Ратушазына мэрияның удурткучу болгаш Эстон Республиканың Юстиция яамызының сайыды Кен-Марти Вахер конференцияның киржикчилерин байырлыг байдалга хүлээп алган. Ол ыш-каш бистер Эстон Республиканың хамаарышпас чоруунуң катап тургустунганының хүнүнге тураскааткан байырлалдык хемчеглеринге кириштивис.

Владимир БАГАЙ-ООЛ, Россия Федерациязының түрк чоннарның Конгресиниң күүсекчи комитетиниң болгаш Россияның Философия институтунун кежигүнү.

Чаңгыс темага ийи чагаа

Төрелдежи берген чорлар

Вячеслав Монгуштуң “Көшкен хемчиктер” деп материалына хамаарыштыр бодумнуң бодалдарым-биле үлөжүксөдүм.

Шаанда, шынап-ла, Чөөн-Хемчиктен, Сүт-Хөлдөн чамдык малчыннарны болгаш механизаторларны тускай путевкалар-биле төп болгаш мурнуу кожуунарже көжүрүп турган. Ынчан мен чүвени шору билир апарган мен. Сүт-Хөлдөн бир арбан хире арааттар Таңдыже көшкен чүве. Олар амгы Кур-Чер суурнуң орунунга келгеш, баштай “өг хоорайны”, ооң соонда чоорту сумуну тургускан. Тус черниң чонунун хүндүткелин ажилга кызымаа-биле чаалап алганнар. Таптыг-ла ол үеде Чедер ховузуңга тараа “далай дег чалгып”, мал ховуну “эжелей” өсттөп эгелзэн. Бедик дүжүттү студентилер, Тывага турган шериг кезектериниң солдаттары безин ажаажып турган чылдар бар. Ажил-агый орден-хавыяларлыг мурнакчыларлыг апарган, оларның аразында механизатор Сагаан-Хөө Ондар, хойжу Баян-Хөөн, саанчы Чечек-лаа Ондар, мал эмчизи Тамара Монгуш, ажил-агый эргелекчизи Белек-оол Ондар дээш, өскелер-даа бар.

Шамбалыг сумуну база-ла көшкен хемчиктер бут кырынга тургускан. Бо черге Монгуштар хөй турган. Ук сумуну республикада алдаржыдып чоруур улустар ам-даа хөй. Оларга орден-хавыялыг, алдарлыг башкы Галина Монгушту, мөгелер Владимир болгаш Аяс Монгуш алышкыларны, механизатор Часкал Монгушту хамаарыштырар.

Межегейже көшкен Конгар-оол Монгуш, Седип-оол Куулар мурнакчы малчыннар болдулар. Би-Хемге механизатор Александр Ондар, малчын Чолаан-оол Ооржак, саанчылар Кертик Ооржак, Өлзеймаа Монгуш база боттарының кызымак күш-ажылы-биле республикада билдин-

гир кижилер апарган.

Хемчик чону багай эвес чон. Ынчангаш көжүп чеде берген черлеринге-ле тус черниң социал-экономикиг болгаш культурулуг хөгжүлдезинге канчаар-даа аажок үлүг-хуузуң кирип, ол черлерниң чону-биле төрелдежи, амыр-тайбың чурттап чоруурлары ол.

Дудаа ОНДАР.

Бай-Хаак суур.

Хемчиктен көшкеш...

Улустуң амыдыралында омур-хевирин болгаш аажы-чаңын утпайн, сактып чоруур кижилери база тургулаар. Ындыг кижилериниң бирээзинге Иван Сотпаевич Чамбалдайны хамаарыштырар мен. Ооң алыс боду Барыин-Хемчик кожуунун Ак чурттуг.

Иван Сотпаевич ТАР үезинде-ле күш-ажылчы амыдыралын эгелзэн. Кызымак, анык эр тыва бижик чогааттына бээрге, ону боду өөренип алган. Алызында черле идепкейлиг, шимченгир кижилер болгаш, чоок-кавы чонунга ону суртаалдап, өөредип чораан. Ол Ак сумузуңга мырыңай даргалап чоранын бир катап меңээ чугаалаан кижилер.

1930-1940 чылдарда барыин кожууннарның чурттакчы чонунуң мал-маганының баш саны дыка өскөн. Одар-белчири чедишпестеп эгелзэнин барымдаалааш, барыин кожууннарның күзелдиг чамдык чурттакчыларын төп болгаш мурнуу кожууннарже көжүрүп деп шиитпирни тыва Нам, Чазак хүлээп алган. Дыка хөй арааттар ынчан Таңдыже, Тес-Хемче болгаш өске-даа кожууннарже көшкен.

Иван Сотпаевич өске-даа кезек хемчиктер-биле бир дөмей, Таңды кожуунче көжөр деп шиитпирни хүлээп алган. Көжүп келгеш, баштай Элегеске, Чал-Кежигге, Кочетовка болгаш Кара-Булуңга чурттап турган. Сөөлгү ийи суурга чагырыкчы-

лап-даа чораан, оларның социал-экономикиг хөгжүлдезинге, аталдары республикага алгырынга Иван Сотпаевичиниң ачы-хавыязы улуг.

Ол “Кочетов” колхозту даргалап шаг болган. Анык удурткучунуң организакчы талантызы ылангыя Ада-чурттуң Улуг дайының чылдарында онзаланып кестүп келген. Ол фронтуже тыва чоннуң дузазы – белзэн чыгырынга канчаар-даа аажок үлүг-хуузуң кирген.

Иван Сотпаевич үлегерлиг ада чораан. Өг-бүлөзи дээш кончук кызымак кижилер. Өөнү ишти Чозарның томаанны, бөдүүнү кайгамчык.

Бо өг-бүлөңиң уруг-дарызы эки амыдырап-чурттап чордулар. Улуг уруу Омун Чыртак бүгү назынында улус өөредилгезиниң шугумунга аялдап чораан, оон бичези, ТР-нин алдарлыг ажилдакчызы Делгер Чамбаловна база-ла үр чылдарда даараныкчылаан. Хөй санныг медалдарын, хөрөк демдектериниң болгаш Хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи. База бир кызы Долгар Оюн “Кочетов” колхозтуң (соонда совхоз апарган) сурагыл малчыны чораан. Хеймер оглу Макал Монгуш — дээди эртемниг чурукчу. Красноярск болгаш Москва хоорайларга чурулган училищезин, ооң соонда институтту дооскан. Чурукчуңуң шылгарангай-ажылдары республикада билдингир. Тываның Ном үндүрер черинге аялдап чорааш, он-он өөредилге болгаш уран чогаал номнарның чурук каасталгазын кылган.

Чурукчу оглуңуң чедишкенингеринге адазы Иван Сотпаевич чоргаарланып чорду.

Республиканың социал-экономикиг болгаш культурулуг хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузуң кирип чораан хөй санныг көдээ ишчилер аразында шак мындыг ажилгыр, бөдүүн кижилерни утпас ужурул бис. Олар чокта, бистин бөгүңү чедишкенингеривис каа турар.

Дарган-оол ЕНДАН, хоочун журналист.

ХӨГЖҮЛДЕНИ БУРУНГААРЛАДЫР

Россияның составына Тыва каттышкан соонда көшкүн амыдыралдыг чораан тыва араттарның амыдырал-чуртталгазынга үндезин чаартылгалар болган. Хемчик унунга ында-мында араттарның ийи-чаңгыс кыштааның, күзээниң кажаалары кестүр өргөн кактынмаан ээн черлерге эрткен чүс чылдың дөртөн чылдарының төнчүзүндө коллективтиг ажил-агыйлар тургустунгаш, суурларны тудуп эгелээн. Араттар колхозтарга кирип алгаш, сууржуң амыдыралче шилчээн, коллективтиг-биле тудугларны тударынче, мал болгаш чер ажылын сайзырадырынче кирген.

Көшкүн чораан араттар амыдырал-чуртталгазын чаартыр дээш кончук идеялыг ажилдааннар. Школаларлыг, эмнелгелерлиг, ясли-садиктерлиг, клубтарлыг, магазиннерлиг, чуртталга бажынарлыг болгаш өске-даа чугула херектиг тудугларлыг суурлар Сүт-Хөл девискээринге дүрген туттунуп турган. Шак ынчаар каш-ла чылдарның дургузунда кожууннуң омур-хевири чаарттынып өскерилген, дүрген бурунгаар хөгжүлдени алган. Ынчангаш Сүт-Хөл Тываның база бир хөй адырлыг ажил-агыйлыг, сайзырангай кожууну болу берген.

Сүт-Хөл кожуун дүжүп турган чылдар база турган, аңаа сүт-хөлчүлөр ундараваан. "Сүт-Хөл" совхоз республиканың мурнакчы ажил-агыйларының бирээзи турган. 1971 чылда Бүгү-эвилелдин социалистиг чарыжынга тилекчи болганы, Күш-ажылдың Кызыл тук ордени-биле шааннатканы орта барымдаа болур.

Кожууннуң социал экономиказын хөгжүдөр херекке ССРЭ-ниң болгаш Россияның хөй национал улустарының төлээлери киржи, боттарының күш-ажылчы салышкынын кириген бо юбилейлиг чылда өөрүшкү-биле демдеглээр апаар. Ылаңгыя эмчи Николай Сизыкты, хереклекчилер нийтелиниң ажилдакчызы Юрий Катковту, мал эмчизи Палабай Кондаренкону, МТС болгаш "Сүт-Хөл" совхозтуң директору чораан Евгений

Соловьевту онзалап демдеглекседим.

Тываның 60 чылынга, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылынга төлептиг ужуражыр дээш сүт-хөлчүлөр шудургу ажилдаан болгаш ажил-херээн ам-даа уламчылавышаан. Ажил-агыйлар 3900 гектар сугаттыг черде тараа культураларын тараан, ооң дүжүдү эки болуп турар. Малдың баш саны өзүп орар, ол дээрге малчынарның кызымак чоруунуң түннели-дир. Кыштаглаашкыга белеткелче кичээнгейни салып турар бис. Плана көрдүнгөн мал чемнериниң 80 ажыг хуузун белеткеп алган, чоокку үеде ону доозар. Аш-чем аймааның янзы-бүрү хевирлерин 270 ажыг сайгарлыкчы, 120 хире арат ажил-агыйлар бүдүрүп, оларны ол-бо черлерге сайгаргаш, акша-төгерики ажилдап алып болу берген.

Келир кышка белеткелди школалар, эмнелгелер, культура болгаш өске-даа албан черлери дооскан. Амгы үеде кыжын одаар хөмүр-даш сөөртүлгезин эгелей бергенер, ону кыска хуусаада доозар хөмчөгдөр алдынып турар.

Тараажыларның өстүрүп алган чаагай дүжүдүн кыска хуусаада чидирг чокка ажаап алыры хуннүң чугула сорулгазы болур. Ынчангаш ынаар бо хуннерде кол кичээнгей салдыган. Боттарының чурттакчы чонувустуң херектелинге четчир, ол ышкаш келир чылдың үре-

зининге хереклээр тараа, картофель үрезиннерин уруп алып курлавырларывыс бар деп санап турар бис.

Юбилейлерге төлептиг ужуражыры-биле чарлаттынган мөөрейлерге кожууннуң ажилчишчилери идеялыг киришкен. Ооң түннелдерин үндүргөн. Ясли-садиктерден Бора-Тайга сумузунуң "Хүнчүгеш" садиги, школалардан Ак-Даш ортумак школазы тилекчи болганнар. Ажил-агыйның кайы-даа адырында боттарының херээнге бердинген, хөй эки шынарлыг продукцияны бүдүрер дээш ажилдап турарларның саны эрткен чылдардан көвүдээн. Оларга араттар: Экер-оол Күжүгет, Сыын-оол Күжүгет, Семис-оол Ондар, чылгычы Александр Түлүш, тараажылар: Слават Сарыглар, Александр Ондар, Олег Ондар, тудугжу Эрес-оол Ондар, чолаачылар: Борис Донгак, Хүлер-оол Түлүш болгаш өске-даа он-он мурнакчылар хамааржыр.

Тоолда кирген, ыры, шүлүкте алгаткан чараш бойдус чурмалдыг, бай-байлактыг, ажилчишчи чоннуг, арыг, кылаң суглуг Сүт-Хөл — Тываның туристериниң аян-чорук кылыр ынак черлериниң бирээзи. Сөөлгү үеде даштыкы чурттарның туристери безин кээп турар болу берген. "Устүү-Хүрээ" фестивалына киржи чораан Американың "San Pa" ансамблиниң артистери Сүт-Хөлге чедип, Тываның онзагай булуңунуң бойдузун сонуургап магадаан, боттарының уран талантызын чонга бараалгаткан.

Сүт-хөлчүлөр юбилейлиг чылды күш-ажылчы чедишкыннерлиг доозар, кожууннуң социал-экономика хөгжүлдезин бурунгаарладыр дээш ажилдап турарлар.

Иван МОНГУШ,
Сүт-Хөл кожуун чагыргазының баштыгы.

Байырлал соонда бодамдар

ЧАМДЫК ЧЕТПЕСТЕР ШЫНАРЫН КУДУЛАТКАН

РФ-тиң Президентизи В.В. Путин Россияга Тываның каттышканының 60 чылының болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылының байырлалдарының уjur-дузалыын барымдаалап көргөш, федералдыг деннелге демдеглээр кылыр Чарлыкка ат салган. Ынчангаш РФ-тиң көдээ ажил-агый сайыды А.Гордеев даргалаан федералдыг оргкомитетти тургускан. Байырлалдарны бедик деннелге эрттиреринге ол улуг уjur-дузалыг болган.

Кызыл хоорай чаарттынып, чаа көрүшкө шилчээн. Чылдан чылче шилчип келген бошту арыггаан. Найысылалдың төп кудумчуларын, кол-кол албан черлерин чаартып чаагайжыткан болгаш оон өске-даа хөй ажилдар кылдыган.

Байырлалывыска Москвадан, бистиң кожаларывыс Сибирьден, Моолдан харысалгалыг удуртукчулар баштаан делегациялар келгени ол девискээрлер-биле Тываның бүгү талалыг харылзааларының калбарганын көргүскөн болгаш ол улам ханылаарын бадыткаан.

Бо улуг байырлалга республиканың көдээ ишчилери калбаа-биле киришкен. Хойжулар, чылгычылар, сарлыкчылар, саанчылар, бызаа ажаакчылары, инек

кадарчылары, механизаторлар, тараажылар, ногаажылар, көдээ ажил-агыйның тускай эртемниглери болгаш өскелер-даа хөй болган.

Байырлалды белеткээр болгаш эрттирер Тываның оргкомитетиниң (даргазы Ш.Д.Ооржак), республиканың спорт, культура, уран чүүл ажилдакчыларының удуртулгазы-биле белеткээни байырлал хуннеринде эрттирген хөмчөгдөр утка-шынарлыг, солун, көрүштүг болганын демдеглээр бодадым. Байырлалга тураскааткан 128 аныяк болгаш 256 шилиндек улуг мөгелерниң хөжүжү болган. Оларны республиканың хөй санныг чону магадап көргени билдингир.

Маңаа бир демдеглээр өөрүнчүг чүве, байырлал хуннеринде каяа-даа эзирик кижилер ховар болган. Ол дээрге чоннуң угаан-медерели бедип, хүндүткелдиң езу-чурумунга чаңгыгып турарының херечизи-дир.

"Хүреш" стадионунга болган улуг мөгелер хөжүжү үезинде чанымга олурган эш-өөрнүң чугаазында база бодумнуң ожаап көргөнимден сагышка кирбейн барган чамдык четпестерни бижириң оралдажып көрейин. Мөге салыкчылары кончук хөжүлүг, шимченгир боорга солун. Мөге салыкчызы кижин салган

мөгезиниң адын адап, келген черин, каш удаа канчаар хөжүжү чораанын ыры аяны-биле уранчыг үн-биле чарлап, мөгезин алгап-йөрээп, мөгези-биле кады девип турар боор чүве болгай. Бо удаада олар хүлээлгезин күүсетпейн, элеңейип турганы-биле солун эвес болду.

Шииткекчилер столунда олурар чарлакчының үнү үнмес, чүве чугаалаары чевен, чогум каш мөге хөжүжү эгелээни, каш мөге артканы, чеже дугаар салыг чоруп турары орта билдинмес болган. "Сумакин оглу Биче-оол кайда ирги, ону чүге чалап албаан улус боор" деп мээң кожамга олурганнар хомудап чугаалап турдулар. Үн улгаттырар аппаратты эки таарыштырып албаанында дыңналыры багай болган. Оон ынай 256 мөге хөжүжү улуг маргылдааның эмчилери чок болганын кайгаар-дыр мен. Хүреш үезинде бир мөгениң холу кемдей бээрге, аңаа дуза чедирер эмчи чок болду. Мындыг четпестер маргылдааның шынарын кудулаткан.

Моон сонгаар байырлалдар, мөге хөжүжү болур болгай, мээң үстүнде адааным четпестерни катаптап боор дээрзинге бүзүредим.

Аваа МОНГУШ.

ЭШ-ӨӨРҮ МАКТААР

Бий-Хем кожууннуң "Кызыл тараачын" көдээ ажил-агый-бүдүрүлге кооперативиниң 2 дугаар хову бригаданың тараажылары, бригадири Николай Баян поварлары аныяк кыстар: Татьяна Попеляева биле Зарина Оюнуң кылганы чаагай аш-чемин бо-ла мактап чугаалажырлар. Оларның кайызы-даа бо чылын бир дугаар бригадада ажилдап турза-даа, чем кылырының талазы-биле мергежээрлер. Тараажыларның чеми хоолулуг, хуннүң-не янзы-бүрү болзун дээш шаа-биле кызарлар. Эки чүве ажил-агыйның удуртукчулары тараажы-

ларның хырнын кажан-даа кызырбайн турары, повар кыстарның айтырган аш-чем продуктуларын ыяап-ла сөөртүп эккеп бээрлер. Оларның бригада турлаанда чем кылыр өрээли дериг-херекселдери-биле кандыг-даа столоваялардан дудава.

Улуг повар Татьяна Попеляева (бир дугаар чурукта) хүнде-ле 35-40 кижини үш катап чемгерип

турарын чугаалады. Комбайнерлер хүндүс шөлге ажилдап турар үеде оларны аңаа барып чемгерер (ийги чурук). Повар кыстар бригада кежигүннериниң талазында чеми багай деп чемеээшкин бо хүнге чедир дыннап көрбээрлер. Ол эки ажилдың, үнелээшкинниң демдээ-дир.

Бистиң корр.

Уттундурбаан омур-хевир

АМ-ДАА САКТЫП ЧОРУУР МЕН

Бо кыска чүлдү шагда-ла 1965 чылда чок апарган даайым, ынчалза-даа төрөөн сумузунуң чонунуң сагыш-сеткилинде мөңгөде арткан Даңзы-Белек Сатка тураскаадып бижи олур мен.

Ол адазы Ажы кырган ыш-каш, кончук шевер чораан кижин. Идик септээринге ынак болгаш, аңаа херек бүгү-ле дериг-херексели, артык хөм кештери бир аптара дола берген турарын ам-даа сактыр мен. Ынчалза-даа ол бүгү назынында идиктер-биле "хөрежи" чорбона.

Шаанда Тывага тараа кезер, бастыра "СК-4" деп комбайннар көстүп кээп эгелээрге, даайым Элегеске баргаш, бо техника талазы-биле тускай курсту инженер Павел Балчырның удуртулгазы-биле өөрини дооскаш, Белдир-Кежиг сумуда "Кызыл Тук" колхозка ажилдай берген. Ажил-агыйга берген баштайгы "СК-4" комбайнны база аңаа бүзүрээм. Аныяк комбайнер даайымның ынчан өөрүшкүзү-даа аажок чүве. Ол комбайны-биле хөй чылдар иштинде колхозтуң муң-муң га тараазын кезип берип чорду. Кожа ажил-агыйларның дилээ-биле оларның тарааларын каш-даа катап кесчип берген. Чораан-на черинден макталдыг келир кижин. Чер-черлерден шаннал кылдыр алган

тарааларын Белдир-Кежиниң дээрбезинге тырткаш, чоок төрелдеринге үлөп бээр чораан.

Даайым уран чүүлге кончук салым-чаяанныг турганын база сактыр мен. Ол автономнуг областың уран чүүл фестивалдарына чаңгыс эвес киришкен. Бир чорааш, Болдукпан Оюн-биле таныжып алган болган. Бо чылгычы, сөөлүндө барып, Тываның сурагылыг ыраажызы апарганын чон билер.

Даңзы-Белек Сат кожууннуң дыка хөй ажил-агыйларына комбайнерлеп ажилдап чораан. Чер-черлерде ооң өөреникчилери хөй. Ол 1965 чылда хан базыйшыкынында чок апарды. Уругларының авазы, сумунуң хлеб быжырыкчызы Биче-Уруг Сат өскүс арткан дөрт ажы-төлүн бут кырынга, чааскаан-даа бол, тургузуп шыдаан. Улуг оглу Сергей Сат — көдээ ажил-агый машиналарының инженери. Тес-Хемниң Чүргүй-оол Хомушка аттыг болгаш Улуг-Хемниң "Күш-ажылдың хостуу" совхозтарга инженерлеп ажилдап чораан. Ол — адазын дөзөөн мөге, РФ-тиң спорт мастери. Ооң уруглары база шуптузу эртем-билиги, республиканың ол-бо черлеринде амыдырап, ажилдап чоруурлар.

Какпак САТ,
күш-ажылдың хоочуну.

ТЕРРОРИЗМГЕ УДУР ДЕМИСЕЛДИ КҮШТЕЛДИРЕР

КАНЧАП БОЛУ БЕРГЕНИЛ?

Беслан. Соңгу Осетиянын эмин эрттир кээргенчиг байдалга таварышканы-биле бүгү делегейге билдингир апарган хоорайжыгажы. 1962 чылда Россияның «Спартак» ниитилелинин хостуг хүреш маргылдаазына киржи, ол республиканын ынчангы Орджоникидзе деп адап турганы (ам Владикавказ дээр) кончуг чараш найысылалын, оон чоргаар, чараш чонун көөр ааскежиктиг болган бис. Тыва эштерим Д.Долзатмаа, В.Чыдыг-оол, К.Калин-оол (ол ам бистин аравыста чок) олар чүве. Дыдыраш кара баштарлыг, кара кирбиктерлиг, эрин салдарлыг, колдуунда аксымаар шырайлыг, аныяк, чоргаар эрлер кудумчуда быгыннарын даянып алган кылаштажып чоруур чүве чораан. Ынчалза-даа оларда кижике шорлуп, чөңгээлеп деп чүве чок, кончуг хүндүлээчел чон деп көргөн бис. Ынчан Тывага чангыс-даа спорт мастери чок (И.Хасановту санааска) турган. Эң-не үстү бистер — бирги разрядчылар, турган бис. А Соңгу Осетияга ол үеде 80 ажы (!) спорт мастерлери болгаш элээн хей спортчу алдарлыг болгаш делегей чөргелиг мастерлери турган. Чангыс-ла автономнуг республикага, орта, Олимпий оюннарының болгаш делегей чемпионнарын бир дугаар көрдүвүс. Колдуу-ла бүрүшкө кулактыг эрлер боор чорду. Ынчан хостуг хүрештен езулуг-ла «аарый» берген турган үемде «Соңгу Осетияның мегелери» деп номну библиотекадан

тып алгаш, чангыс тыныш-биле төндүр номчупканым ам-даа утпаан мен.

Шак ындыг чараш, ажилгыр, спортчу чонун барып-барып бичи чаштары кымга-ла багай чүве кылыпкан чүвөл аан?! Черле ынчаш бо терроризм деп чүдек, бужар чүведе утка-даа бар чүве бе? Моон мурнунда кижичамдыкта бо күчүлүг улуг Америка, Россия ышкаш күрүнелерге удур (ону кижичедир билер эвес аан), туруп турары чөптүг-даа чүве ирги бе деп-даа бодай бээр-ле чүве болгай. А ам чүл? Барып-барып чаш ажы-төл, барып-барып Кавказ чонунга удур. Моон утказы чүл? Ала-чайгаар мындыг чүүлдер чүден болдуна бээрли, ону болдурбайн, террористерни эрттирбейн барып болур турган бе деп, айтырыг тургустунуп келир. «Аргументы и факты» солунун корреспондентилери Соңгу Кавказтан Москваже чүктүг машинага олуруп алгаш, ону орукка кайы хире дозар, хынаар эвес дээш хыналда кылып чораанын бижээнин номчаан мен. «Кандыг-даа чүжк, чаштыр бүдүмелди хостуг сөөртүп кире берип болур, анаа херекчок чүве-дир оң» — деп, ол ында бижээн. «Кажан динмирээшкин чыжырт дивээн шаанда, орус кижичейлевес» деп чүве бо эвес бе? Буденовскиге канчап басаевчилер бүдүн-бүдүн КамАЗ-тарга долу ок-чепсээ-биле хамык шагдаа туруштары бичи-даа шаптаразын чокка хостуг эрте бергеш, каргыштыг үүлгедиин кылып каапкаш баржык? Чок

болза шагдаа ажилдакчылары ындыг «сараалыг» машиналарны дозарындан сестир чүве ирги бе? Кижиниң кызыл тыны кончуг болгай. «Меңээ-ле дегбесе, өске черге чүү-даа бооп тургай аан» деп бодап турары ол бе? Азы ашкага саттынып турарлары ол чүве ирги бе? Чуртта саттынар чорук баш ашкан дээрзин карактыг кижичерүп, карак чок кижичыннап турары чажыт эвес-ле болгай. Бичи чаш өөреникчиден эгелээш, бедик эрге-дужаалдыг даргаларга чедир. Чүгле мону биргилери канчап-даа шыда-вас, а ийгилери «салааларын өттүр» көрүп олурар, чүге дизе ол чорук оларнын боттарына база ажыктыг болгай. Мыа бо одурулардан алгаш көөрге, бүтүл чүвениң үнер дөзү саттынышкында азы саттыныкчы чорукта-даа ышкаш. Саттыныкчы дүжүмет, судья, шагдаа ажилдакчызы, экзамен хүлээп алыкчызы, сонгучуларнын үнүн сандып алган, боду олигархтарнын эрге-ажыныга таарыштыр хоойлу бадылап, а чонга, чуртка агаар дег херек хоойлу үндүрбейн, ону детквейн олурар Күрдума депутаты (ындыг эвес болза чүге чонга, ажы-төлге хоран дег хоралыг пивону телевизорга рекламаларына удур хоойлу чогул, депутаттар анаа хамаарышкан Россияның Санэпидхайгааралынын улуг эмчизинин саналын детквейн барганнар болгай).

Черле ынчаш бисте күш структуралары чүге-ле үргүлчү террористерге, бандитчи бөлүктөргө мегеледиккен азы мурна-

дышкан болурул? Амыдыралдан алгаш көөрге, боевиктер, террористер черле ажилдыр бо-даш турар боор-ла-дыр. А бистин «Альфаларывыс», «Вымпелдеривис» чүгле болу берген болушкун-биле тутчуп, амы-тын азып, бертик-межел бооп артып каап турар. Амгы үеде ИХЯ, ФАЧЧ-ге ажилдаксаар аныяктарнын саны кайы көвей болгай. Оон езулуг шилишкенин болдунмайн, патриоттар азы патриотчу чоруктарнын эвээш болуп турары кайгамчык. ССРЭ үезинде милицияга ажилда дээрге аныяктар чүдексинер, азыыргаар, ыядыр боор-ла чүве болгай. Ам кандыг-даа аныяк оол: «Мен!» дээш тура халып турар апарган үе-дир бо. Ынчангаш шилилгени кончуг шыңгырадыры чугула-даа ышкаш. Террорни болдурупкан, терроризмни деткипкен ажилдакчы эң-не шыңгызы-биле шииттирген турар ужурул. Дээди хемчег-биле! Терроризмге хамаарыштыр кымнар черле долу буруулуг болганын база ол дээш кымнар дорту-биле кандыг бурууга онаашканын дээрзин кижичейлээш боор-ла-дыр.

А президент В.В.Путинниң РФ-тин субъектилеринин дээди албан-дужаалдыг кижилерин күрүнө баштыңынын саналдааны-биле девискээрлернин хоойлужудулга хуралдары сонгуур ужурул дээр саналына катчыр мен. Чүге дизе чурттуң президентизи бүгү чурттуң бүзүрэни, эң-не улуг идегелин салган кижизи болгай. В.В.Путинниң терроризм-биле демисел бүгү

чонун херээ болур ужурул дээринге чөпшээрешпес аргам чок. Чоокта чаа Кызыл школаларында бомба салдынган деп меге телефон медээзи кээп турган болгай. Ону бодаарга, анаа тенектенген чүүл ышкаш, а кедизи барып, ол кончуг улуг хоралыг бооп болур дээрзин бо-даар ужурул бис. Ындыг меге медээлер кээп-ле турар болза, келзе-келзе, кым-даа оларга бүзүрөвөс, херекке албас апаар, а кажан езулуг бомба салдына берзе... Телефон хулганнарын дораан тодараткаш, ада-иезин эң-не шыңгызы-биле торгаар болгаш оларны массалыг информация чепсектеринге чырыдар херек. Иштики корум-чурумче база онза кичээнгейни салырын В.В.Путин кыйгырган болгай. «Тургустунуп келген байдалдарда чурттуң күүсекчи эрге-чагырга системазы чүгле кризистиг байдалдарда ажилдаарына ижиккен турар ужурул эвес, а үндезини-биле эде тургустунган турар ужурул» дээр бо сөстери көдээ суур чагырыкчыларыннан күүсекчи эрге-чагырганың эң дээди ажилдакчызына чедир кижичейлээш чүрээнге синдиккен турар ужурул. Бо берге үеде чурттуң бүгү хамаатылары боттарынын сонгуп алганы Президентизин деткип, оон-биле чангыс аай тудуш механизм болуп чурттап, ажилдап, демисежир ужурул деп санаар мен.

Санчай ООРЖАК
Чыраа-Бажы суур.

"СЕРЕМЧИДЕ ХОРАМЧА ЧОК"

Сөөлгү үеде Россияга болган терактылар соонда чурттуң удуртулгазы «чаа чүс чылдың хамчы» — терроризм-биле демиселди күштелдиреринче угланган шыңгы хемчеглерни чорудуп эгелээш. Сентябрь 13-те РФ-тин Чазаның калбак хуралына Президент В.В. Путинниң чугаазында террор-биле демиселди күштелдирер хемчеглери чүгле бо айтырыкта база эвес, а эрге-чагырга системазына база хамаарылгалыг болган. Ук саналдар федералдыг-даа, регионалдыг-даа удуртулга черлеринге, харын-даа хей-ниитинин иштинге изиг чугааларны, маргылдааларны оттурган. Бо саналдарны россияжи ниитилел талазы-биле байдал кандыгыл?

Күрүнө удуртулгазында ажилдап турар чамдык кижилер, политологтар В.Путинниң чорудуп турар политиказын чуртка коммунистер чок совет эрге-чагырга тургузарынче угланган деп турарлар. Ук сөстөрдө шынның кезик-чамды бар-даа болза, ук туруштуң талалакчылары Президентинин саналдары эрткен төөгүдөн өөредиглиг чүүлдерни илип алган дээрзинче улуг кичээнгей салбайн, ук хемчеглерни демократтыг эргелерин хажыдышкыны деп санап турарлар.

Бир кезек улус Путинниң террор-биле демиселге хамаарыштыр меделелинге күрүнө тургузуунуң айтырыгларынын чүге көдүрүлүп келгенине терроризмниң өзүп мандырынга таарымчалыг хөрзүн — чуртта кедергей неперезэн коррупцияны (хээли алыр чорукту) база ол ышкаш кошкак удуртулганы хамаарыштырып, чижек кылдыр Бесланга террористернин аразына истелге изоляторундан депиккен хоругдаттырганнарнын бар болганын, ук терактынын организакчыларынын кол кижизи — «Полковник» деп шодалыг бандиттин ич сок чиде бергенин киирип турарлар. Амгы үеде Москва хоорайда ук террористернин ийзинге меге паспорттар кылып берген шагдаа ажилдакчызы туттурганы билдингир апарган. Ынчангаш,

оларнын санап турары-биле алырга, чурттуң удуртулгазына шыңгы хемчеглерни чорударынын негеттинип турар чылдагааны ында болур.

Төп парлалганы арыннарында айтырылгарга харышлардан, черле ынчаш төп МИЧ-илерниң медээлеп турарындан алгаш көөрге, террористерни белеткээр төптөр Москвада безин бар, оларны ФАЧЧ, ИХЯ болгаш оон-даа өске күш структураларынын төлээлери хайгааралга ап, хыналдаларны чорудуп эгелээш болуп турар. Ындыг төптөрни узуткаар херек, оон башка чаа-чаа терактыларны чайладыры болдунмас деп дыка хей МИЧ-илерде чугаалап турар. Ындыг-даа болза ук айтырыгны шиитпирлээринге кол моондак — база-ла коррупция биле кошкак удуртулга болгаш ооң-биле демиселди чорудары негеттинип келгени В. Путинни мындыг хемчеглерни боттандырып эгелээринче албадапкан.

Президентинин меделелинде саналдарны чамдык партиялар боттарынын политиктиг туружун илередиринге таарымчалыг үндезин кылып, оларнын салдарын хөлүн эрттир хөөктүрүп турарлар. Чамдыктары мырыңай кел чыдар чаартылгаларны чурттуң социал-экономикага сайзыралына улуг шаптаразын деп турар. Ындыг хевирлиг удурланышкынарны кылыры, ылан-

гыя ам, терроризмниң ниитилелге болгаш чуртка кайы хире айылыды чедирип болуру тодаргай турда, утка чок, харын-даа хоойлуга удур дээрзин меделереп билери чугула.

Амгы үеде Президентинин сентябрь 13-те чугаазы ханы анализти эртип турар. Бүгү талалыг болгаш боттуг сайгарылга ук хемчеглерниң чедер-четпестерин ылгаш эккээр, оон түңгелдери-биле кылып ужурул хемчеглерниң уг-шиин эки тодарыдып ап болуру маргыш чок. Ынчалза-даа чамдык политологтарнын санап турары-биле алырга, хоойлуларны күүсетпейн, а оларны сайгарар, чамдыкта боттуг эвес шүгүмчүлелге таварыштыр чорук бисте дыка неперезэн болуп турар. Моон мурнунда чылдарда партияжи идеологияны бажындан будунга чедир чүү-даа арттырбайн, шүгүмчүлөп турган болза, амгы үеде оон эки талаларын үнелеп эгелээни өөрүнчүг. Төөгүдөн өөредиглиг чүүлдерни илип ап, боттарывыстың айыыл чок чоруувус, Төрзөн чуртувус дээш хөделиривиске, Чазактың идегели улуг, ону шыңзыдары — бистин хамааты хүлээлгевис.

Чамдык «сарыг солуннар» Президент В. Путинниң саналдааны хемчеглерни орай деп шүгүмчүлөп, хей-ниитинин терроризмге удур чорудуп турар акцияларын болгаш шимчээшкенин «политиктиг оюннар» хамаарыштырып турар, анаа чөпшээрешпестин аргазы чок. Чоннуң сагыш-сеткилин, оларнын аарышкызын, ажыг-шүжүүн, дерзии үүлгедилерге хөннү чогуң илереткен митингилерни мынчаар тайылбырлар дээрге чонга, оон үзел-бодалдарына хүндүткөл чок чоруктуң боттуг херечизи-дир. «Сөстүң хостуу» дээрге-ле бодап турар бүгү чүүлдерин шуптузун ажык-биле чугаалаары база эвес, а чамдык

чүүлдерни ыттавайн барып болур дээрзин ук солуннарда меделереп билбейн турары моон көскү.

Кижичейлээш төөгү-зүнде улуг полководчулар, Чынгис-Хаан джик че, «делегейни чангыс хаан башкаарар, оон башка чер кырынга дайын-чаа соксакас» деп санап турганын ажык-чарлы-биле бижип тура-ла болгай. Оон кадында эрге-чагырганы адаандан үстүнге чедир шыңгы быжыглаваан турган чүве болза, Ада-чурттуң Улуг дайынын тийлеп алыры база болдунмас ийик дээрзин минир апаар. Ынчангаш ону чурттуң удуртулгазына удавас болур чаартылгаларнын эки талаларынын бирээзи болгаш эң-не чугулазы деп дидими-биле чугаалап болур.

Тываның деңнелинде терроризмге удур ажилдар, хемчеглер болгаш хөделешкенин эгелей бергени өөрүнчүг. Эрткен пятницада Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын чанында Хей-ниитинин айыыл чок чоруунуң Чөвүлелиниң хуралына Тывада бо талазы-биле байдалды чугаалажып көргөн. ТР-ниң ИХЯ-нын чоруктаны хыналдазындан алгаш көөрге, Тываже кээп турар кижилерниң көвей кезин моолдар, оон соонда кыргыстар ээлеп турар болган. Федералдыг айыыл чок чорук албанынын ажилдакчылары Кызылдың аэропортунга болгаш оон-даа өске хей кижичыгыр черлерге хыналда ажилдарын эрттирген, чедер-четпестерни ылавыйлааш, оларны узуткаарынче угланган тодаргай хемчеглерни планнаан.

Эрткен каш хонуктарда Россиянын иштинге Соңгу Кавказтан келген кижилерин чыыштарын, хуралдарын эрттирген. Анаа киир бижидилге, чурттаар черлер дугайында чугаалажып, даштыкы азы хамааты байдалы чок

кижилерге хамаарыштыр алып хемчеглерни таныштырып турар. Харын-даа күш-ажыл объектилеринде хаара туттунган өскөртөн келгеннерниң чизезин хыналдага алып тускай организацияларны тургузуп эгелээш. Тываже сөөлгү үеде үстүнде адаттынган девискээрлерниң төлээлери хөйү-биле кирип, хөй-хөй ажилчын олуттарны ээлеп турар апарганы чажыт эвес. Ол чорук тываларнын аразына ажыл чок кижилерниң көвүдээринге таарымчалыг болуп турары билдингир. Ынчангаш мындыг янзылыг четпестерни болдурбас дээш россияжи дуржулгандан билдилип, илип ап болгу дег чүүлдерни шингээдип, оларны амыдырал кырынга боттандыраары негеттинип турар.

Кызылдың рыноктары Ортаа Азиянын, Соңгу Кавказтын төлээлери барык-ла бүрүнү-биле ээлеп турар дээрзи көскү. Көдээ ажыл-агый талазы-биле көрей, вьетнам, кыдат омак-сөөктүг кижилер тергидеп турар. Тудуларнын көвей кезинде тыва эвес, а өске нациялыг ажилчынар хаара туттунган. Хей-ниитинин айыыл чок чоруунуң талазы-биле Чөвүлелдин кежигүннери бо хүннерде оларнын хыналдазын чорудуп эгелээш, ук ажилдарны холдан салбайн, доктаамал хайгааралга алыры арткан.

Чурттакчы чонда «Тывага терактыларнын болуру чөгенич» деп бодалдын неперезинин моон мурнунда бисте мындыг янзылыг айыылдың турбааны-биле тайылбырлап болур. Ындыг-даа болза сөөлгү үеде удаараа болган терактылар терроризмниң кыдыг-кызыгаар, язы-сөөк ылгавас дерзии талазын бадыткады. Ынчангаш тыва чонун чугаалаары дег «Серемчиде хорамча чок» дээрзин утпайн, кичээнгейлиг болуп, күш структуралары-биле демниг ажилдаар ужурул бис деп санаар мен.

Салим МОНГУШ.

Бир чыл бурунгаар Өвүр кожуунун төп библиотеказы бо Николай Кууларның «Дүүшкүннерлиг ээр-дагыр оруктар» деп номунун таныштырылгасын кылып, номчулга конференциянын база организастан. Аңаа киржирибиле ТКУ-нун тыва чогаал кафедрасының башкызы, ук номнун редактору М.А.Күжүгет база мен Хандагайтыже айттаныпкан бис. Чогаалчының чаңгыс чер-чурттуулары бисти чылы-биле уткуп алган. Аңаа кылган дыңнадыгысты «Шынның» номчукчуларынга бараалгаттывыс.

Салым-чаяанның шүлүкчү, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Россия Федерациязының Чогаалчылар эвилелиниң кежигүну Николай Куулар 2002 чылда бир дугаар «Дүүшкүннерлиг ээр-дагыр оруктар» деп проза чыындызын чонга бараалгаткан.

Николай Куулар төрөөн Торгалындан үнгөн уран-талантылыг өгбелериниң изин истээн, оларның тынган тыныжының бузун, чыдын ап, тыныпкан болгаш ындыг ийик бе, ооң чогаалчы салым-чаяанының хей талалыын бо үндүргөн чыындызы бадыткап турар. Чоокку үеге чедир Николай Кууларны ооң мөгейкичилери талантылыг, уян үнүг шүлүкчү деп билип, ооң шүлүк оодурутларын чарашсынып, сөстөрүнүн бот-тускайлаң, онзагайын, чаражын эскерип чораан. Ам ооң проза чыындызы үнүп келирге, чон ону калбак чогаалды база бир янзы бижир деп билип, үнелей берген: ол проза, ши база уругларга төөгүлүг, фантастиктиг болгаш тоол чогаалдарын бир аңгы көрүш, чараш сөстөр-биле бижип шыдаар чогаалчы кылдыр билдине берген.

Н.Ш.Кууларның чечен сөзүнүң баажызын тывары берге, талантызының ханызын, хей талалызының дөзүн касканнаары нарын, ооң дүүшкүнүн чогаалчы боду-ла билип, бодал чоруур боор.

Ооң баштайгы проза чыындызында «Дүүшкүннерлиг ээр-дагыр оруктар» деп тоожунун дыйлынын онзагайын, уран-чечен аргаларың байлаан, тыва дыл башкызы кижиге болганымда, эскерип, чарашсынып, сайгарар күзел чайгаар-ла төрттүнүп келген.

Тоожунун ады боду-ла кижини сорунзалап, номчурунче кыйгыра бээр. Баштайгы «Шынга» үнүп турган вариантызында «Дүүшкөктөрлиг ээр-дагыр оруктар» деп адап турганын номчукчулар сактыр боор. А чогуу номну үндүрерде, дүүшкөктөрни дүүшкүннер кылдыр солупканында база ханы бодал чаштып чыдар. «Дүүшкөк» болгаш «дүүшкүн» деп сөстөрни бодаарга, утказы чоок ышкаш, а хандыр сайгарар болза, «дүүшкүннерде» хей янзы утка көстүп келир.

Оруктар, а оруктар болурда, ээр-дагыр дээниде база тывызык хей. Ол ээр-дагыр оруктарның дүүшкүнү тоожунун эгезинден төнчүзүнге чедир дүрлүп, дүгжүп келгеш, сөөлүнде чаштып, илереп келир. Амыдыралдың «тергезиниң» чоруп ораы ээр-дагыр оруктары төнчү чок, ынчангаш мында чаштып чыдар философчу бодал дыка ханы. Чогаалчының акызы Владимир Серен-оолдун оруктар дугайында элээн чогаалдарын билер бис. Ооң оруктарының уланчызы төнчү чок деп чүвени дунмазының чогаалы база бадыткап тура-

ры өөрүнчүг. Акызының оруктар дугайында бодалдарын Николай Куулар бир янзы кылдыр улап, оон улам шөйлүдүр чеченчидип, делгердип алган деп болур.

Делегейде амыдыралдың төнчү чогуу, ооң тергезиниң дугуунуң эге, төнчү чокка чулуп турарын буддизмде, философияда угадып, тайылбырлап турар. Ол тергеде, ооң дугуйларында, дээрбеде кижиге бүрүзү, амылыг амытан, бойдуста бүгү чүүл долганш турар. Тоожунун ады ол билгилер-биле аяннажып, амыдыралдың өөрүшкү, муңгарал-биле долдунганын, ооң төнчү чогуу элдээртип турар. Кижиге төрөлгөтөннүн оруу дески, дең, дорт эвес, ону эртери база амыр, чаңгыс аай эвес. Алыс черле салым-чаяанның чогаалчы болгаш, Николай Куулар чогаалының адын кончуг чечен кылдыр шилип, ооң иштиги тоожушкунунга чүүлдеп, хөөнөш кылдыр тыпкан.

Чогаалчының кол маадырының ады Дембек дээрзи база-ла бир бодалды төрттүндүрүп келир: авторнун өгбелериниң бирээзи Донгак Берзиниң чогаалының маадырының адын ол чоок төрөли болгаш, төрөлзинип тып алганы чадавас. Ооң фамилиязы Түлүш болганы база-ла ооң ук-ызыгуурун тала тыртып турарын чугаалай бээр. Ооң маадырларының аттары хей кезинде «Д» деп үжүк-биле эгелеп турары база солун.

Кандыг-даа чогаалга ооң дылынын онзагайы, авторнун чечен-мергени ында ажыглаттынган метафора, эпитеттерниң байлаандан хамааржыр. Николай Кууларның бо тоожунда ындыг чижектерни хей-биле демдегледип болур, ооң көжүрүп, ойзу азы элдээрти аарак көргүскени чүүлдөр чогаалды улам чеченчидип турар. Дылда ажыглап турар бистин чачыгып калган сөстөривисти бир өске уткаже кирип, оларны «чалгынналдырыптар» чижектер хей: *хүнче чүткээн ойлар; ынакшылдың, найралдың каталтаттынмас онзагай хээлери; угулзаларын чуруп, сыраан селкип теви; ханы эремерлиг; шалкын агымның хемде хензигийне ыяш хемде эжер эшкниш, башкартынар иттингиш чокка салдап бадып чыдар сен дээш, оон-даа өске.*

Долаананың Допчун-оол-биле эң баштайгы болчаан сактып ораын чураны дыка онзагай. Ында авторнун бодунун тыпканы деңнелгелер дыка байлак: *ында-мында элезиниң дилиндектер кончуг улуг, шимчеш дивес суг амытанының чакпаларының кыры дег, сугдан уштунуп келген чылкылаар хем; шаары дээрде сонургак, көрүк-сөвөс-ле чүвези чок ай.*

Адыйганың «Тудугжу» деп кооперативиниң дүжер деп барганын «Чээлинниң хуулары ол аразында өссе-өссе, чайгы чазтар улажырга, үерлээн хемчигеш дег, кызаа унун долуп, «Ту-

Төрээн дылывыс — төттүнмес байлаавыс

«ДҮҮШКҮННЕРЛИГ ЭЭР-ДАГЫР ОРУКТАРДА»...

дугжуну» чууй шаап алпаар дей берген» деп кончуг тывызыксыг кылдыр бижээн.

Долаана биле Допчун-оолдун ынакшылының катап оттуп, өөскүп эгелээнин чуруп көргүскени дыка чараш: *Кылын хул адаанга хөрлээлеп чыткан ынакшылдың оду кажангызындан артык чалбыраашталып, мырыңай кудай дүвүнче сырызы чаштап турган.*

Долаананың Тээлиге ажылдап турган үезинде ону сеткилин сенчилепкен чоруп турган; ооң арнын тоомча чок чоруктуң омур-дүрүзү шып, чалызы назын халыынының бүгү-ле куткулгелери аңаа дегтеп, дедир кайтыга бээр болган; ындыг куяк шывыгы өде бээр согун тывары берге-ле деп кончуг тывынгыр, ооң мурнунда кайы-даа чогаалга туруп көрбээн метафора-деңнелгелер чуруп тыпкан.

Николай Кууларның тыпканы деңнелгелер чогаалда дыка элбек болганындан оларның чүгле чамдызын кирип көрээли: хоран тыныштыг чагаа Машаның сеткилинге аянда оъттап турган эликке кедеп келген төтөглекчиниң огу дег, хөме деген; Кежик, баларже шымынган мезил дег, ис-сураа чок барган; Ийи кыстың (Рада биле Долаана) көрүжү уткужарга, агарны чара тепкен 2 күчүлүг чалгыг үскүлөшкөш, көзүлбөс частышкын көң дээн дег болган; Амыдыралдың аар-берге чүгүн харыксыраан, тургузур мунуп каапкан арган-дорган ажыл ады дег бөдүүн улуска чүктөдип каан; Раданың Допчун-оолду сөглөп турганын сактырга, эрги сорбуларны чара дырбалкан чүвө дег, аарышкылыг; Тааланчыг дүн, изиг чайын кандаан ховуга хензиг када дымыраткаш, тайга ындыг көшкөн булуттуң соо-биле арлы берген чаашкын дег, карак шимдинер-шимдинмес аразында төнүп калган; Эрестин Долаанага хамаарылганының баксырап эгелээнин күзээн ойнараан холга киргеш, мага хандыр ойнап-ойнап, хөңнү калгаш, ону окталтар төлдөг деп демейлеп турар.

Дылга черле ажыглаттынып турган деңнелге, фразеологизмнерни бодунуу-биле бир янзы, онзагай кылдыр ажыглап, өске утка кирип турары авторнун чечен-мергенин, тывынгырын херечилеп турар. Чижээ: *сөс эттинген — сөс элеттинген; чүрээнге кызыл-тен кадалган дег аарышкы (кызыл деп сөстү намыс алган); ош баштаан өшкү дег силең амытангың какпазынга кактынган; Ийи боттуң ийи шилгизинге ынаганы дээр; Данзат одалганың дынын холга ал, хоорайның чылыгы үспээн; чугаа-сооттуң далайынче дүлнүр; оларның квартиразынга амыр-тайбың дүшкөн; өжээргээн хөөн аттыгыш үнүп, чырык соңгадан үргөн тос-тостуң соогундан дора болуп келген; арнын хөйүнү мурнунга кызытпаан; бо шагда сугга дүшкөн кижини кым-даа ушта тыртпас дээш, оон-даа өске.*

Авторнун бодунун чогаалды

алганы фразеологизмнер чогаалда дыка элбек болганы оон онзагай үнүүн, уран талантылыгын, кайы-даа чогаалчыга демейлешпезин бадыткап турар. Чижээ: *Анык эгиннерге салган; бодунун көдүрер ужурулу, ууп шыдаар өйү келген тоолчургу көдүрер-даш дег үүрге-чүгү; кандыг деңзиге деңзилээр, кандыг акшага деңней салыр; үерлээн сүтже боду кире халый берген амытан дег, суг тыртынар; амыдыралдың узак маңныг чарыжыга халдып олар; шулурааш агымнарның дедир акпазы-ла кончуг; тыва кыс кижиниң ыдыгычал бөдүжүн ажа басып шыдаваан; өске холдун углааны дынга чагыртпас; думчукка суг турнутуп кээрге, тускайлаң амыдыралды шенээр; эжин кара черге хомдулааш, хөөл каар; бараан тырыкылаар.*

Николай Кууларның бодунун тыпканы, чогаалды алганы сөстөр хей. Оларның чамдызы дылдың хөгжүлдезиниң кайы-бир үе-чадазында ажыглаттынып тургаш, амгы үеде ажыглалдан үне берген-даа бол, автор оларны чедимчелиг ажыглап, чогаалыга бир уран-чечен аянны кирип турар. Оон аңгыда дылга турган сөске чаа утка кирип азы боду бир кожумак немээш, чаа сөс тургузуп турар чижектер хей. Чижээ: *тайбыңшыргы байдал, хоозуншургуу күзээшкын, үнээр-генир хөөн, хувааштырылга, бадылчанчыг, үнемчелиг, черзленер, курайланчыг, хайырга-даар, иттингиш.*

Авторнун бодунун тургузуп алганы нарын сөстөр база арбын: *ужурал-чыгыштар, баартак-каңзы, бөлүк-бөлгүм, орду-сүме, буйяныг медээчи, амгы өйүнү эргетеннери, сагыш часкарыкчызы.*

Тоожуда чаңгыс бодалды, чаңгыс чүүлү аңгы-аңгы чоок уткалыг сөстөр-биле улам тодарадып, улам аянныг, чараш кылдыр онзаландырып тайылбырлап турарындан чогаалдын утказы улам чиге, тода кылдыр ажыгтынып турар. Ындыг байлак синоним сөстөрни хей-биле кирип болур. Чижээ: *амыдыралдың оруктары кечилчил, ораажып, катчыр; эрткен-даа, келир-даа үелерни бодал, сайгарза, үнелесе; чүгле төре херээ андарлыр, эде тургустунар эвес, амы-хуу харылзаалар база өскөрлүр, дедирленир, экижир; төктүп чоруур дүлгээзин, ол, ура, кара сагыш; комсомолчулар, аныктар — партияның хоочун-нарының курлаавыгы, комсомолдуң хартаа чылары; тос аңгы, алашкар сеткэлдиг чордуvus.*

Дыка хей сөстөр синонимнер болбушаан, көжүргөн уткага база ажыглаттынып, авторнун дылынын чедингирин, сөс курлавырының байлаан херечилей бээр. Чижээ: *Ол оруктар анаа-ла кожаштыр шөйлүгөн дорт шугумналчак шыйылар болбаан — олар өйлөп-өйлөп кечилчил, бо-ла ораажып, катчып, аргамчы азы хендир дег, адырылбас, чештинмес дүүшкүннерлиг болу бээр.* Амыдыралды автор дүп чок эзрем болгаш тускайлаң дээрбе

деп чажыт деңнелге-биле адап турары тывызык. Амыдырал-чуртталганың төнчү чогуу херечилеп турар оруктар бо тоожуда хей янзы: *шөйлүп чоруткан оруктар, дыйлаңнааш, эглинчел кокпалар, доора оруктар, дүүшкүннерлиг, дүүшкөктөрлиг оруктар дээш, оон-даа өске.*

Кандыг-даа чогаалга көжүргөн уткада сөстөр хөйү-биле кирип, метафоризацияга алзыптарга, оон дылы улам чедингир апаары билдингир. Николай Кууларның бо тоожунда ындыг чүүлдер хей. Чижээ: *... балдыр-бээжектер... амыдыралдың ханы дүвүнче бакылап эгелеп, ол дүп чок эзрем хензиг бырлааны бээрге-ле, бакывыс дескин ил эгелээн; тускайлаң амыдырал деп дээрбениң ийи калбак дажы күженилтиг-ле ажылдаан боор аа! А ол даштарны кымның көзүлбөс холдары хайыргадай долгап, бисти далганналдыр чуура бастырып-ла, бастырып-ла бар чыдар ирги? Шақ ол кокта кымны кава чедире берген ирги?..*

Бо чогаалда бир онзагай черни хөлеге ээлеп турар. Ол тыва чогаалда база бир тывынгыр арга кылдыр көстүп келген. Долаананың чааскаанзыргай амыдыралын көргүзүрде, автор ону хөлеге-биле кады чурттап турар кылдыр чуруп көргүскени тывызык. Долаананы долганш, манап, кылган чемин кады чип, удуурда безин оон адырылбас хөлегени диригидип турары солун. Кажан Долаана чааскаан чурттап турда, ол хөлегени чылыг кылдыр чуруп турар, ол хөлегеже хүлүмзүрүп, аңаа эмнелгеге чедир үдедип турган болза, а Эрес-биле өгленип алырга, оозу чиртим апарып, чоорту чиде бээр. Ону автор анаа-ла чидирбээн, «эптиг өй манап, бир-ле азыг-булунда кедеп чыдары ол» деп төнчү домакта база чажыт бодал бар хевирлиг (олар ындыг-ла үр чурттавайн барганнар).

Тоожуда база бир көскү черни кол маадырының иштиги монологу ээлеп турар. Ооң амыдырал дугайында бодалдары, авторнун амыдыралчы көрүжү, дуржулгазы ында монологтар дамчыштыр илереп келир. Ол монологтарындан ниитилелде нарын, чөрүшкөктиг чүүлдөрни канчаар сайгарып турары билдингир.

Шевер кижиге шупту чүвөгө шевер дижир. Николай Куулар тыва чечен чогаалда кончуг шевер, тывызык, хей талалыг талантылыг деп чүвө ооң чүгле шүлүктөринден эвес, а прозасындан тодазы-биле көстүп келир. Ооң чечен сөзүн сайгарар болза, төттүнмес. Чечен чугааларын бо удаада сайгарбаан-даа болзуvus-са, сайр база бодунуу-биле езулуг чечен чугаалар болуп турар деп демдеглээр апаар. Ооң чогаалдарының үнү ам-даа өткүт, оруктары ам-даа үзүлбөс, төнмес болуп, оларга дүүшкүннер, ээр-дагыр моондактар, доктарлар таварышпазынам.

Клара КУУЛАР, ТКУ-нун тыва дыл кафедрасының башкызы.

• Чаа номга сылдап алгаш...

“САМДАР БӨГҮН ОРГАН БОЛЗА...”

САМДАР-КОЖАЙ — АРЕНДАТОР

Кортук, чөпшүл чорбаан болгаш,
Колхозтува түмөн малын сүрүвүтпээн,
Ак-Хем чурттуг ашак кижжи
Аравыстан “кызыл-дустааш” үр-даа болбаан.

Хоорук, хууда чуртталга дээш,
Кожуун-чызаан ону чеже конгалалаан.
Самдар-Кожай малын хураап,
Саттырар дээш сургакчылар чеже келбээн!

“Колхоз дуза хереглезе,
Комбайндан садып бээйн” деп
Самдарның шын саналынга
Сагыш салбайн, каттырышкан джир чүве.

Кара-Дашка улуг тудуг
Хайнып турда хууда адын тергелепкеш,
Улуг-хуузуун кирип каарга,
Үлегер-дир. Ону кым-даа албадаван.

Самдар бөгүн орган болза:
“Салымым-дыр, чурттап четтим, оолдарым” дээр.
Ажы-төлүн эвилелдээш,
Аратчаанын мактап ханмас олурар боор.

Бо шүлүктү мен 1989 чылда
“Хемчиктин сылдызы” солунга
ажылдап тургаш бижээн мен.
“Улуг-Хем” сеткүүлге (1993) база
парлаткан мен. Ооң-биле мен
бодум хуумда Хемчиктин күш-
ажылчы маадыр кижизиниң ат-
алдарын чогаалга-даа болза,
төөгүте арттырар херекке үлүм
кириксээн сеткилимниң айбы-
зы-биле бижэнем ол.

ҮҮЛЕЗИН ТУРУШТУУ-БИЛЕ ЧОГУТКАН

Чоокта чаа Тываның ном
үндүрер чериниң ном садыындан
Маадыр-оол Ховалыгның “Сам-
дар тоожузу” деп номун көрүп
кааш, дораан садып алгаш,
чаңгыс тыныш-биле номчуп
кааптым. Авторнуң бодун Ак-
Довурак хоорайга ажылдап
турган үезинден-не эки таныыр
база Самдар-Кожайның чурттап
чораны Барыын-Хемчик-биле
тудуш харылзаалыг кижжи бол-
гаш, ол чаа номну сонугааным
ол. Черле ыңчаш М.Б.Ховалыг-
ның чогаалдыкчы өзүлдезин хууда
сонугаап, хайгаарап чоруурлар-
ның бирээзи мен. Ынчангаш
“Самдар тоожузу” дээрге чо-
гаалчының бо үеге чедир кылып
келгени чогаалдыкчы ажылында
бир онзагай арын болганын дем-
деглеп, номчукчулар-биле хууда
бодалдарымны үлежикседим.

Бир-ле дугаарында “Самдар
тоожузу” бижиттинген дылы
эки, ылаңгыя Самдар боду
чугаалап үнүп келгенде, бистин
ам утуп бар чыдарывыс
тыважыткан орус сестерни
ажыглап, чугаалап олурары
солун. Чижээлээрге: кукурузаны
— көк бүрүзе, колбасаны — жыл
боостаа, эът комбинаты чокта
ынчангы мал өлүрүп турган

черни бойна дээш-ле баар.

Хууда амыдыралды көрбес,
хуузууда эвээш-биче мал-
маганын азырап, өстүрүп, ооң-
биле хөй ажы-төлүн чөмгөрүп,
хөпкөрип чораан кижилерниң
мал-маганының санын кызыгаар-
лаар, оларны маңгысталчак амы-
дыралдыг кылдыр көөр, мал-ма-
ганын хураап, саттырар ол үеде
самдар ышкаш дидим, чоргаар,
туруштуг кижжи безин өйлөп-
өйлөп шыдашпайн, сагыш-сетки-
лин чугаалап үнүп келир чораан:
— Бис болбаазын бо шагның
эвес, дуу шагның кижилери-ле
болгай бис, анар. Машина-
трактор долгап, башкарып билер
эвес бис, стол артынга саазын
шокарлап алгаш, улус айтып-
дужаар харыывыс кайда боор.
Чаңгыс-ла хинчээвис — мал
кудуруундан туттунуп алгаш
чоруур, бо-ла ийик. Кижжи дидир
чораш, соң-даарта чырык хун
көөр мен деп бодал чоруур чүве
ышкажыл. Амыдыраар малывыс-
ты дарга-бошкаларывыс ала ка-
раа-биле көрбейн баар үе чедип
кээрин баш удур билген чүве
болза, ажы-төл чокта-ла, бо ка-
дай-биле сорунзалашпаанда,
чүвүрүм баан чежи алгаш, бир
адыр терек дөзүнге олуруп-
тарымгай!

Бөгүн Самдар-Кожай ышкаш
кижилерниң үези келген, оор-
газында хун дегген үе ышкажыл
бо. Ажылдап-ла шыдаар болзуң-
за, сеңээ бүтү аргаларны берген,
күрүнөдөн дузалап-даа турар
ышкажыл. Ынчангаш “Самдар
тоожузу” бодунуң херектиг үе-
зинде бижиттинген-дир. Ооң
чурук каасталгазын М.Ч.Чооду
тывынгыр кылган. Черле ыңчаш
бо ном шынарлыг кылдыр
парлаттыганы-биле номчукчу-
нун кичээнгейин хаара туду

берген боор. Тиражы-ла кончуг
эвээш, муң-на экземпляр. Ону ам
безин номчуксаан кижилер
дилээш тыппайн тур боор.

Самдарның малын канчаар
хураап, каш катап саттырып
турганын номда чечени-биле
чуруп, эки бижээн. Харын-даа ол
“маадырлыг операцияларга”
киржип турган даргаларны бил-
лир улустуң танып кааптары бер-
ге эвес хире чорду. Ынчангаш бо
тоожуну документалдыг деп
болур, чүге дээрге ооң кол маа-
дыры — Самдар-Кожай дээрге
херек кырында чурттап чораан
кижи-ле болгай. Ынчалза-даа
авторнуң сула салыпкан, “хөөре-
ди каапкан” черлери хөй болбайн
аан. Оон башка чогаал чогаал
болбас-ла болгай.

Маадыр-оол Барыштаанович
— үр үеде Ак-Довуракка ажыл-
дап, чурттап чораан кижжи болгаш
Самдар-Кожайның бодун ала ка-
раа-биле көргөн кижилерниң бир-
ээзи. Ынчангаш бо тоожунуң
эки бижиттингенениң бир чылда-
гааны ында деп хуумда бодадым.
Ооң-биле кады чогаалды бижир-
ринге автор үр үеде белеткенип
келгени илден. База бо тоожу чо-
гаалчының арга-мергежилениң
өзүп келгенин херечилеп турар-
дыр.

“...Эштер, комсомолчулар!”
Силерниң районда ниитилелге
ажыктыг ажыл кылбас, хөй мал
тудар Самдар-Кожай деп кижжи
бар-дыр. Дыңнаан ийик силер бе?
Ол, ол. Совет күрүнениң, “алдын”
чазактың ачызында байып алгаш,
чүү дээн деп бодаар силер?
“Меңээ чүк машиназындан,
трактордан садып көрүңер!”
дээн-дир. Чүп бо? Капиталисттик,
кадагааты чуртта улус бис бе? Бо
дээрге Совет Тыва-дыр. Хуу өңчү
кижиниң бажын мынчаар
эъттендирер боор-дур, бисте
өңчү — күрүнениң, ниитиниң. Ын-
чангаш, хүндүлүг комсомолчу-
лар, силерниң мурнуңарда база
бир улуг сорулга — бо Самдар-
Кожай дег, хуу өңчүзүрек, күрү-
неге ажыктыг ажыл кылбас улус-
биле шыңгыы демиселди чору-
дары!” деп, партия обкомунуң
секретары дарга кыйгы салгаш,
ооң кызаннашкын дег чырыт-
кылыг сестери кайы хире дээш-
тиг болганын тодарадыры-биле
хуралдаар зал долдур олурган
аныяктарны эргий көргөн...”

Бо дээрге бистин ниити-
лелистиң, боттарывыстың
чоокта чаа чурттап эрткен төө-
гүвүс, чуртталгавыс ышкажыл.
Ону сактып, утпайн чорууру
демократтыг тургузугнуң, күрү-
нениң быжыгып олар шаа-биле
биске бергени хостуг эргелери-
висти долу ажылаарынга, өөре-
ниринге бо ном биске дузалаар
ужурлуг. Аныяктарга бо номну

номчуруун сүмелээр-дир мен.

Коммунисттик партия дүшкен,
рынок үезиниң азы саарылгалыг
үениң эгелээнин чарлаан-дыр
деп, өөрүнчүг медээни Самдар-
Кожайга совхоз директору Долаа
эккээр. “Ам сен ышкаш, хөй мал-
дыг кижжи делгерээр үе келген-
дир, Кожай. Сээң бажың билер,
сеңээ чарлык боор кижжи бо Ты-
вада ам чок! Сени деткип, сеңээ
чоргаарларың дээрден башка.
Мынча чылдар иштинде шыдаш-
тың-на ала, акым!” деп назының-
да ону чаңгыс-даа чөмөлээр ка-
маанчок, бүүдү деткип, болдунар
аргазы-биле дуза кадып чораан
Долаа директор бажын чайган.

Ийе, Самдар-Кожай узун
назынының төңчүзүнде бодунуң
күзелениң боттанганын дыңнаан.
Ол кымга-даа чаннп-чашпы-
ваан, дарга-бошкалар-биле өң-
нүк-тала болуп чоокшулашпаан-
даа, өскениң суртаалы-биле
чурттаван, чазак-чагырганың
бир хүн бирээни, эртенинде
өскени айтыр доктаал-дүрү-
мүңге-даа мөгейбээн — чүгле
бодунуу-биле-ле чораан. Бо
сарыг өртемчөйге ол бодунуң
үүлезин туруштуу-биле чогулткан!

Бөгүңү амыдыралывыста
хууда мал-маганын өстүрүп,
байып, күрүнениңе-даа, чонунга-
даа, дөргүл-төрелинге, ажы-
төлүңге-даа оорга-демек болуп
чоруур кижилерни кончуг хөйү-
биле адап болур. Мээң Көк-Тейде
дача-бажыңым чанында өг-
бүлелер шупту мал тудуп турар.
Бо ышкажыл, хостуг хөгжүлдө
деп чүве.

“Самдар тоожузу” ханы сай-
гарар сорулга салбаан мен. Бо-
дунуң эң кол бодалдарымны
мында кысказы-биле киридим.
Номчукчу кижжи кандыг-даа чо-
гаалды бодунуу-биле хүлээп
алыр-ла болгай. Ынчангаш ном-
чукчуга бо чаа номну номчуруун
сүмелээрден башка канчаар
боор.

ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР ЧЕЧЕН-ДИР

М.Ховалыгның бо чаа но-
мунда он ажыг чечен чугаалар
база кирген. Олар номчуштуунуң
талазы-биле номну улам солун
болдуруп, байыдып турар-дыр.
Авторнуң мында кириген чечен
чугаалары ооң хуузуңда чога-
алдыкчы өзүлдезин база катап
көргүзүп турар.

Номну ажыдып турар “Ыт
угааны” деп чечен чугаада чам-
дык кижилерниң: “Эки чораш —
эдержир, баксыраанда — ка-
жыр”, “Кижжи бүрүзү хире-шаанче
кирер черлиг, эштиг-өөрлүг” деп
принцип-биле чурттап чорурун
көргүзүп турар. “Эдергин кы-
зым” деп чечен чугаада чурттал-
газының көвей кезин руль дол-

гап, орукка эрттирип чоруур
аныяк чолаачы оолдун орукка
бир ужурашканы кызы-биле
харылзаазын уран-чечени-биле
тоожуп турар. Бо чечен чугаа-
ларны номчуп олургаш, оларнын
амыдыралчы, шыңзын, чогаал-
чы сеткил-сагыжындан бижээ-
нин эскерери берге эвес.

Бистин базаарларывыста
өске черлерден, ылаңгыя Моол,
Кыдаттан чиик өртег-биле садып
алганы бараанын аар өртекке
садып амыдыраарының база бир
аргазының хыын тыпкан аныяк
тыва сайгарлыкчыларның ажыл-
ижжи-биле “Моол поезиде” деп
чечен чугаадан чоок таныжар
бис. Чалыы кыстың чаа садып
алганы сыртыңга бажын салып,
таалал алыр дээн “чаа тыва”
сайгарлыкчының иштики хоо-
зураан сагыш-сеткилин, ооң
акша дээш кээргел чок апар-
ганын “Сыртык” деп чечен чугаа-
да көргүскөн.

Менден “Самдарның тоо-
жузу” ап алгаш номчаан кожам
кадай: “Ол Маадыр-оол Ховалыг
деп чогаалчының бо номунда
“Бучактар” деп чечен чугаазын
номчааш, караам чажы тектүр
чыгыы, баарым ажып орду
ышкажыл” деп чугаалап келди.
Анаа оон өске чүңү немээр боор.

“Шынапайның чугааларын”
сагындырар “Хамаан-хамаанын”
база-ла таарзынып номчудум. А
“Хемчик дүңү” деп кыска чечен
чугааның поэзия аяны-биле
бижиттингенин хууда демдеглеп,
М.Ховалыгның чогаалдыкчы мер-
гежилениң өзүп ораныга сет-
кил-сагыжымдан өөрүп ордум.

Тываның суурларында көдээ
кижилерниң, ылаңгыя аныяк-
тарның, ажылдаар ажыл чогуң-
дан берге байдалда турарын
“Амыдырал ховузунда” деп чечен
чугаа көргүзүп турар. Ажыл чок
аныяктарны, хөй ажы-төлдүг өг-
бүлелери ам амыдырал хову-
зунда үнүп чыдар чыдыг чаш-
панывыстың азырап турары меге
эвес-ле болгай. А ону чечен
чогаалга көргүзери “хоруглуг”
тема дээрзин билбес кижилер-
ниң бирээзи Маадыр-оол Хо-
валыг эвес-ле болгай. Ынчангаш ол
дээп болбас теманы тудуп алгаш,
ону шыны-биле көргүскени чо-
гаалчының хуузуңда маадырлыг
чоруу, мөзү-бүдүжүнүң база бир
тодаргай илерели-дир. А “Ыт
нүүрү” деп чечен чугаада аңчы
кижиниң ынак, кырган ыдынга
хамаарылгазын шүлүктээн проза
аяны-биле тургусканын катап
база демдеглеп, бо чогаалчыдан
моон сонгаар-даа солун ажыл-
дарны манап болур-дур бис деп
быжыг бүзүрелдик артым.

Чкалов МАНДЫБЫНЧЫ.
Кызыл кожуун,
Көк-Тей суур.

КЫЗЫМАА ХИЛИС БАРБААН

Ылаштан, демирден, чонар-даштан
каасталгалар, суй белектер, эдилел-
дер кылыр салым-чаяаныг ус-
шеверлер Тывада бары чоргааранчыг.

Чоокта чаа Россияның составынга
Тываның эки тура-биле каттышка-
нындан бээр 60, найысылал Кызылдың
үндезилеттингенинден бээр 90 чыл
болган байырдалдарыңга Чөөн-
Хемчик кожуунуң Хорум-Даг суму-
зунуң арат чону багай эвес киришкен.
Күш-ажылдың хоочуну Бопуулай
Монгуштуң оолдары Сергей биле
Дугар-оол национал тыва өгнү шынар-
лыг, чараш кылдыр чазап, дерип
кылгаш, “өглер хоорайыңга” аппарып
көргүскөн. Өгнүң иштики дерилгезин

Бопуулай Монгуштуң кыстары Чечена
биле Татьяна олар тыва езу-чаң-
чылдарны барымдаалап тургаш,
делгээн. Тос-Булакка тиккен өг
хоорайыңга бо өгнү сонугап көргөн
улуг-бичии чон ону дыка чарашсы-
нып: “Бо өг черле шаңналдыг черже
кирер өг-дүр” — деп күзеп чоруп тур-
ган.

Шынап-ла, кожуун адын камгалаар
дээш дүн-хүн чокка ак сеткилдиг,
шудургу ажылдап турган кады төрөөн
алышкылыр, угбашкыларның кызы-
мак күш-ажылы хилис барбаан. Көрүл-
дениң дээди шаңналы — “УАЗ-469”
машинаны-даа алган.

Оолак КАРА-САЛ.

ДУС-ХӨЛДҮН ЭЭЗИ ЧОК

Дус-Хөл эм шынары-биле
кайгамчык. Эде тургусту-
нуушкун мурнуу чарында ол
хөлчок сайзырап орду. Шы-
рак албан организация чер-
лериниң боттарының тудуп
алган бажыңнары, пансион-
наттар 20 ажыг турду.

Ам олар аажок сандараан,
чамдыктарының сонга-хаал-
галарын үптеп аппараттар, соң-
галарын тенок оолдар бузуп
каапкан. Электри шугумунуң
алюминий четкилерин үзе соп
аппаргылаан. Чаян бооп, хуу
ажылдыг Сергей Карма ол
чоогунга чурттай берген. Ону
ажыглап, хөлге сонугалдыг

чамдык организацияларның
удуртукчулары аңа таңылыл
хүлээлгени дагып, хоозу-
ралды намдаткан. Таңылыл
шыраак организациялар мүн-
не шыдаар шаа-биле төлөп
бээр. Өскелери акша чок
дээш турар болган.

Амгы үеде Дус-Хөлдүн
байдалы кандыгыл? Ооң эм
малгажын келген-не кижилер
целлофан халтарга алгаш
аппаар. Ооң салдары-биле бе,
хөлде курттар эвээжээн.
Шагда ол курттар имилээр
хөй чүве, ам кестүр-көзүлбес
апарган. Курттарны база
өскээр дажыглап турары

илерээн. Эмнедип келген
кижилер бок-чамын аштавас,
ол-ла хевээр октапкаш чоруй
баар. Бо бүтүнү черле чурум-
чутса эки ышкаш. Ону Танды
көрунү чагыргазы дарый
өөренип көөрү чугула. Чайгы
үеде эмнелге, санэпидхайгаа-
рал, милиция аңаа турары
дыка чугула-дыр. Дус-Хөлге
бүдүн чай дургузунда дыка хөй
дыштаныкчылар кээр. Ын-
чангаш ону келир чайын куль-
турлуг дыштанылга чери кыл-
дыр организастаары эргежок
чугула.

Юрий КҮНЖЕКП.

ӨСКЕНИҢ БУРУУЗУН ЧҮКТЭЭР ЧАСКАН

Эрзинге өлүрүшкүннер ында-хаая болгулар. А ол хүн, кажан кожуун төвүнге Кызылдан шалышкын истелге бөлүү ис чок чиде берген анык кижини дилээр дээш чедип келгенде, Иргит Шагдыржап кудумчузундан пенсионер Сергей Базырович Ёнзактың өлүг мөчүзү тывылган. Суурнуң билдингир чазаныкчызын болгаш бызаңчызын хөрээнче бижек-биле ийи катап шанчш өлүргөн болган. Кожуун прокурору Марина Укей кызылчыларны өлүрүшкүнү ажыдарыга дузалаарын дилээн.

ТР-ниң Прокуратуразының прокурор-криминализи Артур Монгал, ТР-ниң ИХЯ-зының криминализи Булат Ховалыг, ТР-ниң ИХЯ-зының кеземче херээ истээр эргелелиниң опертөлээлери Илья Чыпсынак болгаш Өлзей Монгуш шалышкыны-биле ажылдап кирипкенер. Оларга Эрзин кожуунун ИХК-зының ажылдакчылары каттышкан. Кем-херек үүлгедиишкинин ажыдарының талазы-биле хемчеглер планын тургускан. Чоок-кавыда кудумчуларда өреге бүрүзүн кезип кынаан. Когараан кижиниң кожоларын айтырган. 18 кижиниң ады кирген даңзыны тургускан, олар ол дүне суурга эзирик кылаштажып турганы илерээн. Арагага хандыкшыл-

дыгларны байысаап-байысаап кээрге, ук даңзыга чүгле чаңгыс кижик арткан. 40 харлыг Мерген С. дээрзи ол хай-халаптыг дүне 23 шактан 24 шакта чедир суурга эзирик, кызыл-даван кылаштап чоруп турганы илерээн. Оң кедип чорааны куртказындан хан былчаа тывылган. Каразыттырып турар кижик Ёнзак-биле ужурашканын чажырбаан, оон туржук элээртеп келгеш, бодун агартынарын-даа кызытпаан. Ону тудуп турда, өлүрүшкүн болурунун кезээинде дөрт кижик бир литр чартык спирт ишкенин, оң соонда билбестээнин ол чугаалаан. Угаан-медерелин оскундур ижип алганындан уктарын болгаш идиин кайда уштуп каапканын, куртказында хан кайыын

тыптып келгенин, өлүрүшкүн чепсээн – бижекти канчапканын сагынмас болган.

Мооң мурнунда Мерген профтехучилищеге өөренип тургаш, Кызылдың чурттакчызының каддынга аар хора чедиргени дээш алды чыл домзактап чораанын, ийи чыл бурунгаар хосталып үнгенин истекчилер кичээнгейге алган турганнар.

— Ёнзак ашак хөлчөк биче сеткилдиг кижик-ле болгай – деп, каразыттырып турар Мерген С. чугаалап шаг болган. – Меңээ аажок кижик. Колонияга херек эрттирип турумда идик-хеп-даа кирип берип турду. Арагадан албыстап каар кижик-дир мен ийин. Мен ону өлүргөн болганым ол-дур, ат-ла болган чүве-дир.

Хоругдалга эрттирген чылдарының дургузунда Мерген ажы-биле миннишкын кеземче шииткелин чигедир деп чүүлду ык билип алган. Ынчангаш бодунун адвокаты көрүп турда, ажы-биле миннишкынни долдуруп бижээ.

— Пенсионерни өлүргенинге каразыттырып турар Мерген С.

дээрзин тудуп хоругдаан – деп, Артур Маадырович чугаалаар. – Бодаарга, кол ажыл кылдынган ышкаш — өлүрүшкүн херээн ажыткан-дыр. Кеземче херээн долдурга, судче дамчыдары арткан. Ынчалза-даа сагышты өйүп келир чүүл-ле бар. Бир-ле чүүл амыр-дыш бербес, бир-ле чүүл чедишпес ышкаш. Өлүрүшкүн кылган чепсек чок. Мергенниң уктары болгаш идиктери тывылбаан. Өреге бүрүзүн кезип тургаш, операжылдакчыларның алганы өчүктөрүни катап-катап номчуп-ла олур мен. Ол дүне бир-ле билдинмес анык оол херим дажап, “чүнү-ле канчап кааным ол?” деп алгырып турганын үш херечи дыңнаан болган. Истелге экспериментизи дадагалзалды улам күштелдирген. “Чүнү-ле канчап кааным ол?” деп алгырып Мерген С. тен дилээн бис. Херечилер “ол дүне дыңналган үн анык кижини” деп, бир үн бадьткааннар. Оперативтиг хуралды эрттиргеш, Иргит Шагдыржап кудумчузунда бүгү бажыңнарны база катап эргири деп шиитпир

үндүргөн.

Опертөлээлер Илья Чыпсынак болгаш Өлзей Монгуш чүгле Мерген С.-тиң уктарын болгаш идиин тыпкан эвес, а кончугу чугула информацияны база экжелгеннер: дүне суурга эзирик 18 харлыг Омак С. дээрзи кылаштап турган. Байысаалга үезинде анык кижик кем-херекти үүлгеткенинге миннип, пенсионерни өлүргөн бижээн уштуп берген. Ол-ла хүн угаан-медерелин оскундур арага ишкеш, өлүрүшкүнү бодунга алган Мерген С.-ти хостап салган. Тур хоругдал изоляторунда оң олурганы камераны араганын хайындан кижиниң амы-тынынга четкен Омак С. дээрзи элээн.

Бөгүн чүс муң чурттакчыга онааштыр өлүрүшкүннерниң саны-биле Тыва Россияда бирги черни быжык-биле ээлевишаан. Өлүрүшкүннерниң 70 хире хуузун эзирик кижилер кылып турар.

Ижер бе, ишпес бе?

Боданыңар, шиитпирлеңер...

Василий КРИВДИК.

МЕРГЕЖИЛИНИҢ ТЕРГИНИ

Бир катап диштерим аарый берген. Дораан Кызылдың диш эмнелгезинге бардым.

Бир анык эмчи диштеримни көргөш, аарып турарларын рентгенге тырттырган. Оң чуруун көрүп олуруп-олуруп, мурнуку ийи диштерни шуут туруп октаар, артканнарын эмнеп болурун дыңнатты. Диштер бичи аарып эгелээн дээрден башка, диштерим бүдүн кижик мен. Эмчинин туруп октаар дээр ийи мурнуку диш безин дыка быжыг, бирээзи бичи-ле аарып эгелээн чүве. Анык эмчи-биле чөпшээрешпедим. Оң боду-ла ында эң дуржулгалыг эмчи Лидия Павловна Горбуновага баарын сүмеледи.

Эртенинде катап талон ал алгаш, Лидия Павловнага келдим. Ол аарып диштеримниң рентгенге тырттырган чуруун көргөш; “Анык эмчинин теория езугаар чугаазы шын. Ылап-ла туруп октаар болза эки диштер-дир. А бис эмнеп шенеп көрээл. Аарыгдаа болза, быжыг диштерни туруп кааптарга кайын боор” дээш эмнеп эгеледи. Аарыг диштеримни ортузундан үттей өрүмнээш, дестерин эм эзилдиргиле аажок чүп эгеледи. Чаа чүп-чүп, аш-чем содазы, дус, йод холаан суг-биле хүнүнчүне хөй удаа аарыг диштерни

чайып турарын сүмеледи. Каш хонук аарыг диштерим дөзүн эм эзилдиргиле чүп, сөөлүнде ынаар эм тырааш база бир хонук манатты. Ол эмнедип тургаш, Лидия Павловнаның холунун чымчаан, эртемин билирин, диштерни эгээп, чонуп тургаш, бичи-даа аартпазын кайгадым. Аарыг кижиниң мага-бодун боду-ла медереп турар чүве ышкаш, бичи аарышкы болур деп

чылда Кызыл хоорайга төрүттүнгөн. Адазы Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде фронтуга өлгөн. Чартык өскүс уруг школа соонда Красноярскиниң эмчи училищезинге өөренип киргеш, 1966 чылда ону доозуп, ортумакар эртемин диш эмчизи болган. Эки доозукчуну башкылары Красноярскиге артып кал деп турда-ла, Л.П.Горбунова төрөөн Кызылынга ажылдаары-биле чанып келген. Ол-ла хевээр Кызыл хоорайга 40 чыл диш эмчизи бооп ажылдап чоруур. Ынча чыл иштинде чеже кижик эмнээнин Лидия Павловна боду безин сагынмас. Та чеже чүве? Л.П.Горбунованың эмнээри, шынап-ла, кайгамчык, анык эмчилер оон арга-сүме айтырар дээрзин оң кады ажылдап турары эмчилер чай аразында чугаалай кааптылар.

Ол хире ажылдап чораан хирезинде, Лидия Павловнаның чаңгыс-даа шаңналы чок. А улус эмнээрин бодунун ажылының хүлээлгези кылдыр санап, шаңнал-мактал дугайын ол бодавайн-даа чораан. Пенсионер-даа болза, ынак ажылын кагбайн, аарыг кижилерге буянын көргүзүп чоруур мергежилдин тергииннеринче кажан-даа кичээнгей салыры орай эвес.

Борис ОНДАР.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруу.

Мергежилниң тергилни мастери диш эмчизи Л.П.Горбунова.

барганда: “Ам бичи аарый бээр эвес бе, бичи-ле шыдажыкыт” — деп боду-ла сагындырып каар. Шак ынчаар эмнеткеним соонда, диштерим аары чиккен. Дыкала уран эмнээр эмчи болду. Диш эмнеп тургаш, анаа ыт чок орбас, диштерни аартпас дизе, канчаар ажаарын чай аразында чугаалап берип олурар.

Бот база-ла чай аразында эмчинин амыдыралы-биле таныжа кааптым. Лидия Павловна 1943

АКЦИОНЕРЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

“Тывакомпосредкомпания” ААН-ниң Директорлар чөвүлелиниң шиитпирин езугаар ниитиледдин бажыңыга акционерлерниң ээлчег чок хуралын эрттирерин дыңнаттывыс.

1. “Тывакомпосредкомпания” ажык акционерлиг ниитилел, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 17.
2. Хуралды эрттирериниң хевирин — “Хурал”.
3. Хурал 2004 чылдың октябрь 15-те 16.00 шакта Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 17 бажыңга болур, 667010.
4. Хуралга киржир эргелиг кижилерниң даңзызын 2004 чылдың сентябрь 10-да тургускан.
5. Хүн айтыры: “Тывакомпосредкомпания” ААН-ниң Уставынга өскерилгелер кириери.
6. Ылап-ла таныжар медээлер-биле ниитиледдин Калинин кудумчузунун 17 бажыңда бухгалтерияга келгеш, таныжып ап болур. Тел. 5-46-80.
7. Хуралга киржир эргелиг кижилерни 2004 чылдың октябрь 15-те 14.00 шакта бүрүткөп эгелээр (бухгалтерияга паспортун ап алгаш, келир).

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАЖЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Республиканың яамалар, ведомстволар, организациялар, бүдүрүлгелер, кожууннар чагыргаларының удуртукчуларының болгаш кол бухгалтерлериниң кичээнгейинге!

“Шын” солунун арыннарынга материалдар, реклама, чарлалдар парладыр өртектиг шөлдү берип турар бис, силерге чедирген ачы-дуза дээш төлевири кылып хөрөңгини келир 2005 чылдың бюджет төлөвилегинге аңгы одуруг-биле кирип алырынарны сүмелеп тур бис. РФ-тиң Пенсия фондузунун ТР талазы-биле салбыры, Чонну ажылга хаара тудар департамент, автооруктар эргелелдери, РФ-тиң Бойдус курлавырлар яамызының ТР талазы-биле бойдус курлавырлар болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар эргелели чижектиг организациялар болгаш ведомстволар боттарының ажыл-чорудулганының дугайын чонга чогуур үезинде дыңнадыры-биле солунга парлаткаш, өртөөн төлеп, үлегерин көргүзүп турар. Боттарының ажыл-чорудулганы чонга ажит-чажыт чокка дыңнадыры—рыноктун негелдизи. Кады ажылдажылгаже силерни чаладывыс.

Харылзажыр телефону 1-17-91.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9572. Чагыт 119.

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели “Шын” солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинзин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарының авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айлытылган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.